

EL TAP TALAIÒTIC ALS CEMENTIRIS PROTOHISTÒRICS DE SON REAL I S'ILLA DES PORROS (SANTA MARGALIDA, MALLORCA). CULTE, RITUAL FUNERARI I ESTRATÈGIES RAMADERES¹

JORDI HERNÁNDEZ I GASCH²

RESUM

En aquest article analitzarem el *tap* talaiòtic, objecte d'ús treballat en forma de *tap*, típic dels enterraments de la cultura talaiòtica durant l'edat del ferro. Després de fer un breu repàs de les tipologies i interpretacions existents s'ha intentat valorar-ne l'ús i la funció a partir de les dades paleoeconòmiques, que provenen dels estudis de fauna de necròpolis, santuaris i poblats mallorquins.

Les evidències recollides semblen indicar que el *tap*, fabricat invariablement en còndil de fèmur de bòvid, és un objecte de substitució simbòlica d'aquest animal en contextos funeraris i que el seu consum va ser evitat conscientment en tot tipus d'ambients culturals (santuaris i cementiris). Això pogué ser motivat per la seva importància econòmica vital en l'estructura productiva talaiòtica.

Presentem ensems el material inèdit provinent de dos jaciments excepcionals de la badia d'Alcúdia, Son Real i S'Illa des Porros, que degut al seu registre arqueològic privilegiat han permès d'afinar cronologies, tipologies i apuntar-ne les noves interpretacions.

PARAULES CLAU

Tap, Cultura talaiòtica, Edat del ferro, Ritual, Paleoeconomia.

ABSTRACT

In this paper we will analyse, the Talayotic *tap* ("stopper"), a bone object shaped as a "stopper", found typically in Talayotic burials during the Iron Age. After briefly reviewing existing typologies and interpretations, we have attempted to establish its use and function based on paleo-economic information, obtained from faunal analysis found at Majorquean cemeteries, sanctuaries and villages.

The evidence seem to indicate that the *tap*, always made out of bovine femurs, worked as a symbolic substitute so as avoid cow consumption within funerary and sacred contexts. It seems, therefore, to emphasise the economical importance of the cow within the Talayotic productive structure.

Here, we present unpublished material from two remarkable sites located on the shores of la *Badia d'Alcúdia* (Alducia's Bay), on the northern part of Mallorca, Son Real and S'Illa des Porros (Porros Isle). The rich archaeological material found in these sites has allowed us to attune existing chronologies and typologies as well as precipitative new interpretations.

WORDS KEY

Tap, Talayotic Culture, Iron Age, Ritual, Paleoeconomy.

En el present article s'analitzaran les restes òssies treballades que provenen de Son Real (Santa

Margalida, Mallorca). Acaparant la nostra atenció, però, ens trobem davant un objecte, el *tap* talaiòtic,

¹ Una vegada més he d'agrair i retre el meu modest homenatge al Dr. Tarradell, per la oportunitat i confiança que em va atorgar en el seu moment per tal de reiniciar els estudis sobre dues de les necròpolis mallorquines de l'edat del ferro de més vàlua, que per diversos atzars han restat inèdits fins ara.

Fruit d'aquesta recerca són la meua Memòria de Llicenciatura, així com la Tesi doctoral, que dirigida pel Dr. Sanmartí, porta per títol *Las necrópolis de la edad del hierro de Son Real y S'Illa des Porros (Santa Margalida, Mallorca). Estudio ar-*

queológico y análisis social i que va ser llegida l'any 1997. Al mateix temps, el renovat interès de la Fundació W.L. Bryant, junt al Consell Insular de Mallorca i l'Ajuntament de Santa Margalida, ha permès de recomençar les intervencions arqueològiques a S'Illa des Porros, per tal de documentar les estructures ja excavades i finalitzar l'excavació del jaciment. Finalment, les aportacions d'aquestes institucions han permès la publicació de l'extensa monografia d'excavacions de Son Real (M. Tarradell i Hernández, 1997; Hernández, 1997).

² Becari postdoctoral "Batista i Roca" en el Donald Baden-Powell Quaternary Research Centre, Oxford University. 60 Banbury Road, Oxford OX2 6PN, England.

que sovinteja en ambients funeraris de l'edat del ferro i que ha suscitat les més variades interpretacions d'ús i funció. A més dels exemplars de Son Real presentem els de la propera necròpolis de S'Illa des Porros, ambdues situades a la badia d'Alcúdia (Mallorca) i excavades pel Dr. Tarradell, qui en el transcurs de més de deu anys, va realitzar-ne el treball de camp i part de la investigació en el que va ser la seva principal tasca a Mallorca, subvencionada per la fundació W. L. Bryant.

Per a l'estudi d'aquest artefacte singular hem recuperat la informació bibliogràfica que ens descriu l'objecte i les seves possibles interpretacions, palesant l'estretor de la tipologia generalment acceptada i ampliant-la. A partir de dades de tots dos cementiris, que ens han permès en alguns casos de relacionar-los amb materials, restes antropològiques i estructures, hem intentat d'afinar cronologies i interpretació. Hem posat l'accent en les dades paleozoològiques recollides a Mallorca per tal de valorar el rol que els bòvids atenyen en l'economia talaiòtica i el que la societat talaiòtica els confereix a nivell simbòlic i religiós. D'aquesta manera hem assajat de donar coherència en una hipòtesi explicativa a tot un seguit de dades acumulades fins a l'actualitat.

ELS OBJECTES D'ÒS

Els materials d'òs recuperats en les estructures de Son Real es redueixen pràcticament a un únic tipus d'objecte, els denominats *taps*³, element que cronològicament pertany al Talaiòtic Final o Talaiòtic de l'edat del ferro.

A part d'aquests objectes, únicament apareix una canya d'òs seccionada longitudinalment que hem interpretat, amb alguna reserva, com a punxó (S.R. 5, 15⁴). Es tracta de mitja canya procedent d'un òs llarg, apuntat per una part i amb el taló pla per l'altra. Té 8'3 cm de longitud i 1'7 cm d'amplada i va ser tallat molt probablement sobre un metatars

³ Aquesta terminologia ha gaudit d'un notable èxit en la bibliografia arqueològica, de tal manera que el mot s'ha mantingut molt sovint en català, tal vegada per subratllar-ne els orígens. Entre els autors que han mantingut la denominació de *taps*, hi ha Fernández Miranda (1978: 294), així com Coll (1989) i Frontan (1991) en dates més recents, de manera que el seu ús sembla consagrat.

⁴ S.R. és la sigla de Son Real a la que segueix una xifra àrab per tal d'indicar el número de tomba; separada per una coma, una segona xifra assenyalava el número d'inventari.

d'ovicaprí⁵. La intencionalitat de la talla no és del tot evident, tal com succeeix en alguns dels exemplars que, en altres jaciments, s'han donat com a punxons (Enseñat 1954-1955: fig. 17; Fernández Miranda 1978: 294). D'aquests se n'ha destacat (Fernández Miranda 1978: 294) la tècnica elemental, a la que cal atribuir el poc interès desvetllat per al seu estudi. Cantarellas (1974: 82) en va recollir uns quants assenyalant-ne la fabricació sobre òs d'ovicaprí i súid i la variabilitat tècnica, en especial la perfecció d'un exemplar del Museu Regional d'Artà (no n'especifica la procedència). Els associa a contextos d'hàbitat i en destaca una funció domèstica en la perforació de pells, manufactura de teixits, o per extreure la part comestible de certs mol·luscs, mostrant-se reàcia a admetre la seva presència en jaciments funeraris.

L'exemplar de Son Real va aparèixer a la tomba S.R. 5, molt probablement integrant un conjunt d'objectes, el més destacat dels quals és la fulla de l'espasa d'antenes (S.R. 5, 4). La datació de s. VI a.C., a partir de l'esmentada espasa, fixa clarament la cronologia de la tomba, l'enterrament i els materials. Malgrat l'absència de determinació antropològica per a l'únic inhumat de la tomba S.R. 5, podria suposar-se, a partir dels objectes d'acompanyament, que pertany a un individu de sexe masculí.

Cal destacar la seva similitud amb l'exemplar C.C. XCI, 8⁶ de la cova XCI de Cales Coves (Veny 1982: 256 i 257, fig. 156, 8). Tallat sobre un metatars d'ovicaprí, seccionat al biaix, té 8'3 cm de longitud. Apareix, a més, en altres jaciments de l'edat del ferro, com ara Cova Murada, tallat també sobre metatars d'ovicàpid (Veny 1983: fig. 8) i Son Maimó (Veny 1982: 367) i, fins i tot, en contextos anteriors, p.e. el punxó de la cambra absidal D del Figuerat de Son Real, conjunt monumental talaiòtic, datat per C14 entre els s. XII-XI a.C. (Rosselló i Camps 1972: p. 137, fig. 17).

ELS TAPS D'ÒS DE LA CULTURA TALAIÒTICA

Pel que fa als *taps*, Colominas va ser el primer que va identificar i va valorar aquests artefactes com

⁵ Desgraciadament no ha estat possible recuperar aquest material per al seu estudi paleozoològic.

⁶ C.C. significa Cales Coves, li segueix una xifra romana per indicar el número de cova i, per últim, una xifra àrab que assenyalava el número d'inventari de la peça en qüestió.

a material arqueològic, després de la seva troballa en l'excavació de la cova d'Es Morro (Manacor), una de les coves d'enterrament talaiòtic excavades dins l'extensíssim programa d'excavacions de l'Institut d'Estudis Catalans (1915-1920). L'arqueòleg català, en els breus articles apareguts en el volum VI de l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Colomina 1915-1920), va batejar amb el nom de *tap* els fragments de còndil de fèmur tallats en diferents formes (però sempre amb el cap més ample que la base), per la seva semblança a un *tap* de suro, evocant amb aquest nom, a més, la seva possible utilitat pràctica.

El primer en sistematitzar i oferir una tipologia sumària va ser Font Obrador, qui, en un article publicat el 1969, va recopilar totes les referències bibliogràfiques aparegudes fins al moment, així com els exemplars coneguts, depositats en museus, fundacions o en possessió de particulars. Son Real, amb 46 *taps*, oferia en aquell moment una tercera part dels exemplars estudiats procedents de les Balears (122 *taps*). Amb posterioritat, ha estat un tipus d'objecte que ha gaudit de poca atenció, de manera que encara que hagin estat publicats, gairebé no s'han reestudiat a nivell tipològic (Veny 1982; Waldren 1982 i Frontán 1991: 129, fig. 13).

Font (1969: 129) va distribuir els exemplars estudiats en tres tipus. El primer d'ells mantenia la denominació de Colomina de *tap* (63'1%, 77 exemplars). Dins d'aquest grup se'n van englobar alguns de tamany i factura molt diversa: des dels que es van tallar en forma troncocònica o piramidal, sense o amb retocs (cosa que els atorga una secció prismàtica), deixant el cap del fèmur sense tallar, fins als que es van escapçar completament (p.e., làm. 2: S.R. 30, S.R. 34 i S.R. 36, 13-16 o làm. 7: IP (B) 167).

El segon tipus el va denominar *fong* (22'9%, 28 exemplars en el seu estudi), a partir de la publicació del volum 24 d'*Excavaciones arqueológicas en España*, dedicat a Son Real i S'Illa des Porros (TARRADELL 1964). Presenta el coll del fèmur rebaixat de manera que el contorn del cap sobresurt, encara que no sempre de forma simètrica (p.e. làm. 1, S.R. 18 o làm. 5: S.R. 65, 15).

El tercer i últim tipus el va definir com *fàl·lic* (13'9%, 17 exemplars localitzats). Es tracta, en general, d'exemplars troncocònics, més o menys retocats en forma prismàtica, que conserven el cap del fèmur sencer i en els que se'ls va practicar un orifici (p.e. làm 3: S.R. 37). Malgrat la pregonada uniformitat dels exemplars, es va destacar la diversitat d'aquest orifici, unes vegades circular i altres, menys sovint, quadrangular (làm. 6: I.P. 96

UE. 82, 29), amb diferent posició, diàmetre i forma de secció. Freqüentment apareix polit i amb secció vertical, cilíndrica o cònica, encara que moltes altres vegades amb desviació de l'eix vertical. A més, la perforació no sempre travessa el *tap*, sent de profunditat molt diversa. Tot i ser el tipus minoritari, absent en alguns jaciments (a Cales Coves sols n'hi ha un dels 37 recollits), en altres casos, al contrari, és pràcticament l'únic representat.

Només se'n recullen quatre exemplars de perforació quadrangular procedents de Capocorb Nou (Llucmajor), Son Maimó (Petra) i Son Real (S.R.64, 3). Existeix un *tap* a Sa Cometa des Morts (Escorca) i un altre a S'Alova (Sóller), amb el cap del fèmur seccionat horitzontalment i perforació central circular que els travessa. (Font 1969: 120).

L'aparició de *taps* va quedar establerta com un fenomen generalitzat a Mallorca i Menorca, tot i que amb una densitat menor en aquesta última, a partir de l'estudi de Font, que ha estat, diguem-ho de passada, base de referència de tots els estudis posteriors.

Es tracta de jaciments de diversa índole, tots de caràcter funerari: coves naturals, retocades o no, coves artificials, abrics, estructures hipogees i les tombes de Son Real. En concret, a Mallorca, se'n coneixen a Son Bauçà i Son Maiol (Establiments), Es Morro (Manacor), Sa Cometa des Morts I i II (Escorca), Son Gallard i Es Puig (Valldemosa), Sa Cigala, Ses Copis i S'Alova (Sóller), Son Maimó (Petra), Avenc de la Punta (Pollença), Sa Cova (Artà), Massana (Campanet), Son Ribot (Manacor), Son Matge (Valldemossa), Son Bosc (Andratx), Son Real i S'Illa des Porros (Santa Margalida). A Menorca es van localitzar a la Cova d'En Nolo de la Vall, Cova des Grans i Sa Picó (Algendar), Font de Sa Teula (Ciutadella), Cales Coves (Alaior), Castellàs de Forma I i II, Sa Regana des Cans (VI), Cova Murada, Binimella, etc.

Només es troben en contextos no funeraris l'exemplar aparegut en el talaiot de Rafal Cagollas (Manacor), un altre descobert a la galeria meridional de la taula de Trepucó (Maó)⁷ i els que provenen de Puig Tomir (Escorca), Capocorb Nou (Llucmajor), que són també llocs d'hàbitat (Font 1969: 132, Veny 1982: 368 i Coll 1989: 467).

⁷ Malgrat això, el propi Font Obrador exposava que faltava determinar-se si, de totes maneres, no es tractava d'elements de ritual funerari (Font 1969: 128).

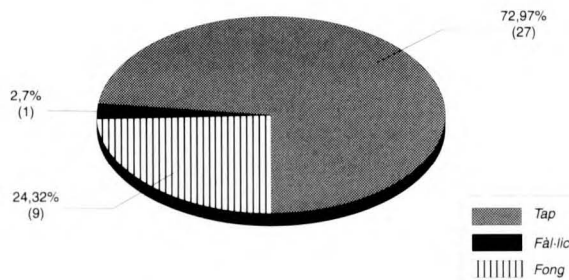

FIGURA 1: Percentatge dels tipus de *tap* de Cales Coves.

Els contextos materials en què es localitzen són variats, encara que són jaciments que no acostumen a tenir distribucions de materials i relacions estratigràfiques clares. Malgrat això, en algun d'ells van aparèixer-hi, tal com senyalava Font, en els nivells d'enterrament amb calç, de manera que cronològicament s'han de situar, almenys en aquests casos, a partir del s. VII a.C. Coll, per la seva banda (Coll, 1989: 467), va afegir que la manca de *taps* a Son Taixaquet, Son Julià, Son Cresta i Cova Monja denotava que es tractava d'un element absent en cronologies baixes (s. III-I a.C.) i no present en totes les necròpolis d'un mateix moment, com posa de manifest la seva absència a Son Boronat.

En aquells casos que han estat millor publicats, sembla que es tracta d'un element rar. En primer lloc, els exemplars documentats a Son Bauçà (Fontan 1991) són sumament escassos en nombre (sols 4) malgrat que il·lustren les tres formes establertes a la tipologia. En aquest cas es desconeix la seva concreta ubicació microespacial. A més, la datació àmplia de les coves, que abasta íntegrament l'edat del ferro, impedeix aportar precisions cronològiques.

En segon lloc, a Son Maimó (Veny 1977: 143 fig. 14) 10 dels 11 trobats presenten orifici, sent la perforació en dos casos quadrada (Veny 1977: 143-145 i fig. 14). Apareixen tant en els nivells de calç (s. VI a.C.) com en el de sarcòfags de fusta (s. V-II a.C.).

A Son Maiol (Establiments) coneixem l'existència de *taps* (Plantalamor 1974: 96, fig. 4, 17 i 97), que van aparèixer en contextos materials tardans. En concret, en el nivell d'enterraments en calç que contenia una espasa afalcatada (falcata baleàrica), espirals de ferro i nombroses denes de pasta de vidre.

Finalment, el complex funerari de Cales Coves (Alaior, Menorca)⁸ ofereix un panorama sensiblement diferent, destacant el major volum d'exemplars documentats, encara que s'ha de matitzar davant la gran quantitat d'enterraments realitzats en aquesta necròpolis. En coneixem també algun dels contextos en què van aparèixer.

Dels 37 *taps* que presenta, 27 d'ells (72'2%) pertanyen al primer tipus⁹, 9 (24'3%) al tipus *fong*¹⁰ i tan sols un (2'7%) al tipus perforat o *fàl·lic*¹¹.

Els contextos i les relacions amb altres materials proporcionen algunes indicacions útils. Els *taps* (tal com succeeix amb punxons de ferro i denes de pasta vítrea aïllades) apareixen com l'únic objecte al costat d'alguns individus, en els que s'ha caracteritzat com aixovars molt *pobres*¹². És el cas dels 6 (?) exemplars de C.C. XIX (Veny 1982: 95), en la que es distingeixen clarament enterraments sense materials o sols un exemplar d'alguns dels citats més amunt (*tap*, punxó o dena). En d'altres enterraments, s'acompanyen de materials poc freqüents, com ara els bols púnico-ebusitans d'imitació de les formes 27, 25, 21/25 (Fernández i Granados 1979) o bé excepcionals com un escif de Gnàtia, datat en el primer quart del s. III a.C. (Principal inèdit). De la mateixa manera a C.C. XLVIII els enterraments situats a la part posterior de la cova i en zones laterals no tenien cap objecte o només un fragment d'espasa, un braçalet o un *tap*, mentre que en la zona central i part davantera del recinte van aparèixer ceràmiques importades.

En altres coves en les que apareix algun *tap* (C.C. XXI, C.C. LIV, en la que s'hi troben també espirals, C.C. LVI i C.C. LXXXI), s'han documentat, com a vague indicador cronològic, denes de

⁸ Està format per una multitud de coves tallades a les parets escarpades de la desembocadura d'un torrent. Les coves salvades de l'espòli van ser excavades i van documentar gran quantitat d'enterraments. En una d'elles, la cova LIV, Veny parla de 170-200 inhumacions, per a moltes altres no existeixen dades i, en cap cas, s'ha realitzat l'estudi antropològic. Els ritus practicats sembla que inclouen inhumacions, inhumacions en calç, cremacions i incineracions.

⁹ A les coves següents: C.C. XIX; C.C. XXI; C.C. XLV; C.C. XLVIII; C.C. LIV; C.C. LVI; C.C. LVII; C.C. LXXXI; C.C. LXXXVI.

¹⁰ C.C. XLVIII; C.C. LIV; C.C. LXXXI; C.C. LXXXVI.

¹¹ C.C. LXXXVI. Com pot veure's, els tipus minoritaris apareixen en els mateixos àmbits que el tipus majoritari.

¹² És fa referència a la quantitat i qualitat dels objectes depositats i no a la categoria socioeconòmica del difunt als que s'associa.

pasta de vidre, molt abundants a partir del s. IV a.C. A C.C. LVII apareix un anell i una bola de plom, material que es va utilitzar per produir petits objectes en cronologies baixes (s. IV-III a.C. en endavant).

ELS TAPS DE SON REAL (Làmines 1 a 6)

A Son Real van aparèixer 79 *taps* en un total de 35 tombes. És una xifra important comparada amb els 122 exemplars que Font va rastrejar en ambdues illes i que va prendre com a població per al seu estudi (fins a aquell moment se n'havien trobat 46 a Son Real). Al mateix temps, mostra una elevada freqüència d'aparició en les estructures de la necròpoli. En una de cada tres apareix un o més *taps*. Malgrat això la densitat d'exemplars és molt variada i oscil·la entre els 9 exemplars de S.R. 1 a l'exemplar únic d'altres sepultures. Més endavant adduirem les correlacions possibles de les que es desprenen hipòtesis cronològiques i funcionals.

Pel que fa a la tipologia, el primer tipus (*tronco-cònic*), anomenat *tap* per Font, suma amb 38 exemplars un 48,1% de la sèrie sencera de *taps* (p.e., làm. 2: S.R. 30, S.R. 34 i S.R. 36, 13-16). És la forma predominant en la resta dels jaciments en què apareix (Veny 1982: 367). El segueix a certa distància el tipus *fàl·lic* (de Font) amb 26 exemplars (un 32,8%) (p.e., làm. 3: S.R. 67, 24-28; S.R. 37; S.R. 39 i S.R. 47). Tot seguit, el tipus *fong*, amb 8 *taps*, eleva la seva representació a 10,1% (làm. 1: S.R. 1, 7-10 i S.R. 18; làm 4: S.R. 65, 14-15). Una última categoria distingida en un principi per nosaltres, degut a la seva morfologia sensiblement diferent, el tipus *cilíndric* (làm. 4: 65, 12-13), amb 3 exemplars, tindria una representativitat del 3,7%¹³. Per últim, el grup dels no classificats, amb 4 exemplars, representen el 5%.

APORTACIONS CRONOLÒGIQUES DE SON REAL

Sembla que podem extreure algunes conclusions cronològiques de la distribució dels *taps* en les tombes de Son Real.

Així doncs, a les tombes de Son Real I (s. VII-VI a.C.) apareixen 29 exemplars (36,7%). En

¹³ A Cales Coves apareixen exemplars d'aquest tipus a C.C.LVII (Veny 1982: 192, fig. 120, 15).

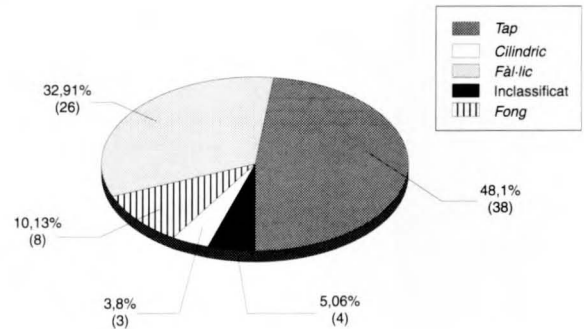

FIGURA 2: Percentatge dels tipus de *tap* de Son Real.

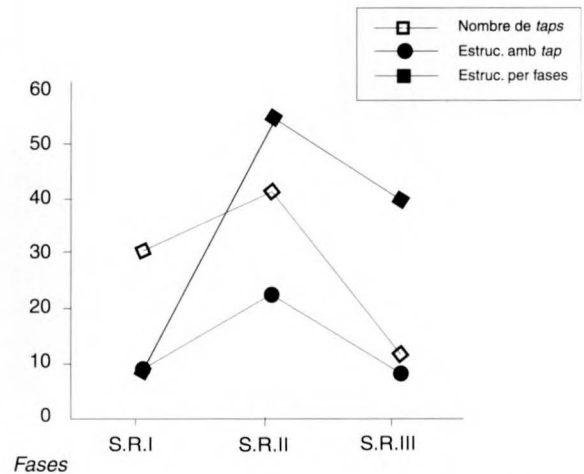

FIGURA 3: Evolució del nombre de tombes, tombes amb *tap* i *taps* a través de les diferents fases de Son Real (S.R. I: fin. s. VII i s. VI a.C.; S.R. II: s. V a.C. i S.R. III: ss. IV-III a.C.).

concret, 10 en les circulars (S.R. 1 i S.R. 3) i 19 en les de tipus quadrat (S.R. 36, S.R. 67, S.R. 68) i assimilables (S.R. 73 i S.R. 5). És a dir, només en 7 tombes, exactament el 20% de les que tenen *taps* i quasi la totalitat de les considerades més antigues, apareix un terç del total d'exemplars. Aquesta dada ens sembla significativa i a tenir en compte per observar l'evolució en el temps d'aquest tipus d'objecte. Així mateix, en aquest grup reduït de sepultures es donen les concentracions més elevades de *taps*: 9, 7 i 7 exemplars respectivament a S.R. 1, S.R. 68 i S.R. 36. Encara que de la informació antropològica donarem detalls més endavant, val la pena assenyalar aquí que aquestes xifres altes es corresponen tant a un nombre elevat de deposicions a la tomba com a l'antiguitat de l'enterrament.

A Son Real II (al voltant de la Va centúria), identificat amb les estructures de tipus absidal o *micronavetes*, hi ha una variació notable de comportament. Dins l'ampli ventall de *micronavetes* amb *taps* (21 tombes), a la meitat (10 estructures) només

va aparèixer un exemplar, trobant-se'n 30 a les 11 tombes restants. En resum, en el 60% de les estructures de Son Real que contenen *taps* tan sols hi ha el 50'6% (40) dels mateixos. És una tendència clarament decreixent respecte al primer moment. Per una part, és un element menys estès a les tombes absidals, mentre que a Son Real I és un element d'aparició quasi obligada; per l'altra, no es donen altes concentracions de *taps* en la mateixa tomba, malgrat que en algun cas (S.R. 42) es van inhumar fins a 6 individus.

Finalment, a Son Real III (bàsicament s. IV-III a.C., tot i que perdura fins al s. I d.C.), identificat principalment amb el sector SE. i les estructures rectangulars de baixa qualitat, el *tap* és un element de rara aparició. Només 7 dels més de 30 sepulcres d'aquesta tipologia presenten un *tap* en el seu interior, llevat de S.R. 92, que en conté 3. En total, en el 20% de les tombes rectangulars que conserven *taps* es troba el 11'3% (10) dels exemplars de la necròpoli. Aquesta progressió posa de manifest una extrema rarificació d'aquest objecte cap als segles IV i III a.C.: no només es disposa en molt poques tombes d'aquest moment sinó que es disposa en quantitats mínimes.

Per tipus, no sembla que les especificitats formals constitueixin un indicador cronològic. En efecte, qualsevol dels tipus detallats amb anterioritat apareixen en qualsevol classe de sepulcre de qualsevol de les fases definides.

TAPS, SEXE I EDAT

La relació entre *taps* i sexe dels inhumats és igualment ambigua¹⁴. Malgrat això és suficientment eloqüent com per desterrar la idea estesa de relació exclusiva amb individus de sexe femení. Així, de les 7 tombes, en què la determinació sexual de les restes humanes documentades pertanyen en la seva totalitat a un sol sexe, existeixen 3 d'elles (S.R. 69, S.R. 58 i S.R. 18) en les que van enterrar una o varies dones (fins a 3) adultes, tret d'una dona madura. De la mateixa manera, van aparèixer al costat d'elles entre 1 i 4 *taps*. Cal destacar que a S.R. 69, la sepultura en

¹⁴ Agraïm a la Dra. Font haver-nos permès de consultar els fulls originals amb les dades antropomètriques, en les que consta la informació sobre sexe i edat dels inhumats, individu per individu, informació que no constava en la seva Tesi Doctoral (Font Serra 1977) i que nosaltres hem pogut incorporar a la nostra. Desconeixem de quins sepulcres provenen els subadults estudiats per Alesán i Malgosa (1996), ja que la major part de les referències han desaparegut amb el transcurs dels anys.

què es van trobar els 4 *taps* conté l'enterrament d'una sola dona d'edat adulta. Al contrari, S.R. 20, S.R. 23, S.R. 64, S.R. 92 i S.R. 47, són les estructures que contenen un inhumat de sexe masculí (a excepció de l'última d'elles, en què es van trobar 3 individus masculins) tots ells d'edat adulta, llevat d'un exemplar senil i dos més no determinats. En aquests casos, és freqüent l'aparició de diversos *taps* (entre 2 i 3) al costat d'un únic inhumat. L'únic *tap* que de moment tenim documentat (lám. 6: I.P. 96, U.E. 82, 19) en relació a un esquelet de S'Illa des Porros, prové de l'interior d'una fossa oval i es va trobar al costat d'un individu masculí de edat adulta (Hernández, Sanmartí i Munar inèdit).

Respecte a l'edat dels inhumats, sols podem referir-nos, amb plena seguretat, a aquells casos ja mencionats en què apareix un únic individu per tomba. En aquestes sepultures predominen els individus adults, siguin masculins o femenins, menys a S.R. 23 i S.R. 64, on no tenen determinació sexual, i S.R. 18 i S.R. 47, on cadascuna conté tres individus (dos dels quals adults, mentre que el tercer és madur en una i, en l'altra tomba, senil). Cal recordar que, de totes maneres, els esquelets adults predominen en la necròpoli i que a les tombes que contenen *taps* aquesta proporció es manté, assolint l'edat adulta el 55% dels inhumats (82 individus). Tot i que la mera exposició estadística, en absència de relacions clares del material amb els esquelets, no demostra res, val la pena destacar la presència d'individus de totes les edats en les sepultures amb *taps*: 1'3 d'infantils I (2 individus), 1'3 d'infantils II (2 individus), 9'3% de joves (14 individus), 8% d'edat madura (12 individus), 6% d'edat senil (9 individus) i 19'1% no determinats (28 individus).

D'altra banda, les referències segures sobre la ubicació del material arqueològic i les restes antropològiques pertanyen a un reduït grup de tombes.

A S.R. 1 els *taps* van aparèixer a prop d'alguns cranis. Malgrat això, no es pot afirmar que les restes i el material es trobés *in situ*, ja que les deposicions successives van remoure els esquelets, que no es troben en connexió anatòmica (Tarradell i Hernández, 1997). Per aquest motiu no donem més valor al fet que, en el nivell 3, S.R. 1, 10 es trobés dins el crani 11, que pertany a un home senil, posició que considerem accidental. La disposició dels altres *taps* de S.R. 1, susceptibles d'oferir alguna informació, era la següent: en el nivell 2, l'exemplar S.R. 1, 7 entre C.2 i C.5, ambdós individus de sexe masculí, l'últim d'ells d'edat madura. En el nivell 3, S.R. 1, 12, prop de C.6 i C.8, ambdós homes d'edat adulta, i ja en el nivell 4, S.R. 1, 14 entre els ossos de C.13 i C.14, home adult i dona madura, respectivament.

S.R. 1, 15 es trobava amb les restes òssies d'una dona adulta.

En altres sepultures apareixen també *taps* al costat de cranis. Això succeeix a S.R. 47, 2 i 3, encara que en aquest cas desconeixem el nombre de crani, i S.R. 64, 3, prop de la calavera situada al S., que pertany a un individu de sexe masculí, trobat en connexió anatòmica i en posició encongida i encarat a l'E., amb un punyal a l'alçada del pit.

Al contrari, a la *micronaveta* S.R. 58, que com ja s'ha dit contenia una dona adulta, va aparèixer el *tap* S.R. 58, 1, prop del mur N., als peus de l'esquelet.

Altres vegades, els *taps* es van localitzar al costat de les costelles dels inhumats o sobre els ossos llargs dels esquelets. A S.R. 83, a l'alçada del pit de C.5, lamentablement sense determinació antropològica, es trobava l'exemplar S.R. 83, 5.

La relació de *taps* no és significativa amb cap mena de material arqueològic, en relacionar-se amb la pràctica totalitat d'ells, en funció, sens dubte, de la cronologia de les estructures i deposicions. Aquesta evidència negativa respecte a la relació de materials ens indica, almenys, una àmplia distribució temporal del *tap*, en aparèixer, com veurem tot seguit, en la mateixa unitat estratigràfica, amb materials ben datats cronològicament.

En primer lloc, a la *tomba del guerrer* de l'espasa d'antenes (S.R. 5), el *tap* S.R. 5, 14, es va trobar precisament sota el lot d'armes. A S.R. 92, el *tap* S.R. 92, 18 apareix associat a diferents materials, anells i braçalet de bronze (S.R. 92, 2 i 4) i denes de collar de vidre (S.R. 92, 2 a 17).

Van dipositar-se *taps* freqüentment a l'interior de les fosses, algunes vegades al costat d'altres materials. En el cas de la *micronaveta* S.R. 20, anteriorment comentada, un dels *taps*, S.R. 20, 2, es trobava a l'interior de la fossa N., mentre que els altres dos, S.R. 20, 3 i 4, entre els ossos de l'esquelet. A S.R. 23, van aparèixer dos exemplars a la fossa N. (S.R. 1 i 2) i, a S.R. 34, els *taps* S.R. 34, 6 a 8 i part del material també a la fossa N. Tenim exemplars a les fosses S. Són els casos de S.R. 28 (S.R. 28, 11), al costat d'un conjunt important de materials (a destacar la punta de llança de bronze S.R. 28, 4); de S.R. 36 (S.R. 36, 13, 14 i 19), i de S.R. 67, amb 6 *taps* més (S.R. 67, 32 a 37) al costat de dos cilindres de plom (S.R. 67, 30) i altres materials.

A S.R. 56, els tres exemplars (S.R. 56, 3 a 5) es trobaven per damunt de la fossa S., formant un

triangle, sense relació amb l'esquelet que es trobava en una cota inferior.

A S.R. 77, el *tap* va aparèixer a l'estrat de fons (previ a les incineracions), és a dir, en el primer moment de la utilització de la sepultura i relacionat, per tant, amb C.4 (segurament, el que ha estat donat com C.1 en l'inventari antropològic, un home adult, doncs).

ELS EXEMPLARS DE S'ILLA DES PORROS (Làms. 6 i 7)

Els exemplars de S'Illa des Porros són sensiblement inferiors en nombre als que provenen de Son Real. Atenyen els 19 exemplars, quantitat que s'adiu força més a les documentades en d'altres necròpolis.

Morfològicament n'hi ha 13 (68'4%) del tipus 1 o *tap*; un del tipus *cilíndric* (5'2) i un més del tipus *hemisfèric* perforat (5'2%). 4 dels exemplars (21'05%) no han estat localitzats i per tant no s'han pogut classificar.

Provenen de les tres cambres funeràries, a excepció d'un dels exemplars trobat en el nivell superficial. Malgrat que l'estudi de les excavacions antigues d'aquest jaciment estan en fase preliminar (Hernández, Sanmartí i Munar inèdit), *grosso modo* es poden identificar els nivells en què apareixen i els contextos materials de què formen part.

Destaca en primer lloc el baix percentatge de *taps* en el cercle A, datat al voltant del s. II a.C. Tan sols hi apareix l'exemplar I.P. (A) 224 (5'2% dels 19 exemplars documentats), en el fons de l'estructura, nivell datat (Tarradell 1964)¹⁵ per la presència d'àmfora itàlica¹⁶. S'ha pogut associar amb precarietat a 8 espirals o fragments d'espiral de ferro (Hernández 1995: 287, làm. 4), 3 baules de ferro i una de bronze i denes de pasta de vidre enfilades en tija de bronze, és a dir, un conjunt que bé podria estar al voltant del s. III a. C.

¹⁵ Fins que no s'hagi finalitzat l'estudi monogràfic de S'Illa des Porros, revisant-se la totalitat dels materials estratificats, aquesta cronologia de l'interior de les cambres cal prendre-la amb certa prevenció.

¹⁶ A partir, doncs, de finals del s. III a.C; tal com apareix en el derelict de Cabrera 2 (Cerdà 1978 i Guerrero, Miró i Ramón 1991: 26) i més probablement ja en el s. II a.C.

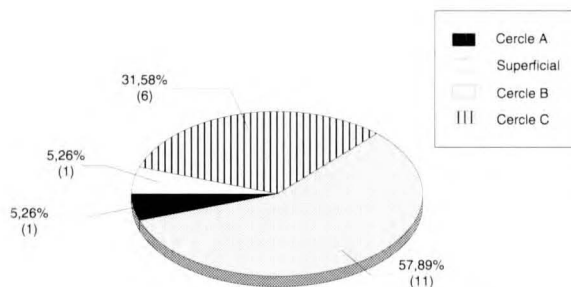

FIGURA 4: Distribució de *taps* a les cambres o cercles de S'Illa des Porros.

A continuació destaca la importància relativa d'aquest objecte a la cambra B. Amb 11 individus se situa al capdavant amb el 57'9% del total de *taps*. Únicament 3 d'aquests es poden relacionar amb algun dels nivells identificats. Es tracta d'I.P.(B), 7, que prové del nivell I (5'2%) i d'I.P.(B), 11 y I.P.(B), 134, procedents del nivell II (10'5%). El primer presenta un estrat (a) remogut amb ceràmica vidrada i una moneda medieval i un segon estrat més profund i homogeni (b) en el que hom va recuperar, denes de pasta de vidre, un anell de bronze de cercol aplanat i un braçalet del mateix metall que se situen de nou a les fases tardanes de la necròpoli, sense massa precisions cronològiques, llevat de la lucerna de volutes Dressel 1 apareguda en una fossa tot i acompanyant una inhumació en posició fetal. El nivell II es caracteritza per la presència d'espirals de ferro i denes de pasta de vidre. La resta de conjunts que es poden associar a *taps* apareguts en el cercle B proporcionen un anell, aquest cop de ferro, de cercol aplanat; anell, braçalet i anella de bronze; un ganivet afalcatat, una punta de llança i una espiral de ferro, possiblement els elements més *conservadors* del conjunt, sobretot quan aquests apareixen en una associació de materials sense cap element importat. Les denes de pasta de vidre hi són també abundants en aquests conjunts, de la mateixa manera que la ceràmica talaiòtica, que no ofereix cronologia precisa. Davant la manca de materials que proporcionin una cronologia absoluta en els nivells inferiors de la cambra, podem recolzar-nos en la cronologia relativa que deriva de les relacions estratigràfiques dels tres monuments: en efecte, el cercle B apareix "encaixat" entre els cercle A, sobre el que es recolza, i el cercle C, que talla, per la qual cosa no és agosarat establir una cronologia al voltant del s. II a.C. per a aquesta cambra.

Finalment, a la cambra C, el percentatge de *taps* es redueix al 31'5% (6). Aquesta cambra és la més antiga del conjunt. En el seu interior va trobar-se un fragment de copa àtica del tipus *delicate class* (Sparkes i Talcott 1970: 105), datada vers el segon quart del s. V i el segon quart del s. IV a.C., i un anell de bronze amb el cercol aplanat i decoració gravada de tipus grec, datat en el s. IV a.C. (Boardman i

Wollenweider 1978, Richter 1968). Cal notar que mentre en els nivells inferiors s'hi ha documentat inhumacions i inhumacions en calç, en els nivells s'identificaren incineracions-cremacions.

Només un dels espècimens apareix estratigrafiat: es tracta de I.P.(C), 1 i prové amb tota seguretat del nivell I, estrat en el que es van recuperar, al costat d'un individu inhumat, una espiral, anella, punxó i anell de cercol aplanat de ferro i, ben a prop, una anella de bronze i denes de pasta de vidre, aixovar que no aporta cap indici nou. En tot cas, es pot assenyalar la coherència amb els analitzats en les dues cambres precedents. Altres exemplars es relacionen amb espirals de ferro, plaques i plaquetes de plom i denes de pasta de vidre, elements que encaixen perfectament en la cronologia proposada de s. IV a.C.

Ja ha estat comentada l'aparició d'un exemplar en les intervencions recents en el sector SO. (lám. 6: I.P. 96, U.E. 82, 19), extern al complexe semihipogeu i que documenta les últimes fases de la necròpoli, que perdura fins ben entrada la romanització (segurament darreres inhumacions en decúbit supí documentades pel Prof. Tarradell). S'associa a una inhumació en posició fetal i en fossa, excavades en estrats arqueològics que per la presència de ceràmica ibèrica i àmfora ibèrica poden datar-se entre els s. II-I a.C. Procedents d'aquest sector s'han localitzat entre el material mai inventariat i estudiat per nosaltres 3 exemplars més:

Aquesta evolució cronològica, malgrat les imprecisions de la mateixa cronologia adduïda, assenyalava la presència de *taps* en objectes d'acompanyament/ofrenes funeraris de s. IV-II a. C. Destaca la poca incidència en els nivells de la cambra A, mentre que al cercle C, el més antic, té una incidència notable, i en la cambra B, immediatament posterior al cercle A és molt abundant. En aquest sentit, també és estranya la poca presència de *taps* en les tombes circulars del sector SO. No deixa de ser sorprenent aquesta cronologia si la comparem (*vid. supra*) amb l'última fase de Son Real, fortament decreixent pel que fa a *taps* (només 7!); amb tot, referma la presència d'aquest objecte en aquestes centúries, tal com palesava ja fa anys la localització de *taps* a Son Maiol (Plantalamor, 1974).

La documentació pervinguda dels arxius del Dr. Tarradell no permet malauradament de relacionar la major part dels individus amb els materials i amb les determinacions de sexe i edat realitzades per la Dra. Malgosa per a la seva tesi doctoral (Malgosa 1992).

CRÍTiques A LA TIPOLOGIA

Els exemplars de Cales Coves palesen l'estretor d'una tipologia tancada a mesura que s'han anat coneixent nous espècimens morfològicament diferenciables. És per això que distingim tres tipus més: els *taps* de cos cilíndric coronats amb un disc de certa gruixada que els dona una veritable aparença de *tap* reutilitzable d'ampolla¹⁷. Son Real i S'Illa des Porros¹⁸ ens han permès de distingir dues variants més els *taps* únicament cilíndrics amb molt poc casquet i els *taps* hemisfèrics, el primer present també a Cova Murada (Veny, 1983: fig. 8, n° inv. 25) i el segon segurament a Cales Coves¹⁹.

De banda d'aquests nous tipus, molt sovint el primer tipus de Font, el denominat *tap*, presenta característiques formals amb més punts en comú que divergents respecte al tipus *fàl·lic* (grandària, talla *prismàtica*, casquet hemisfèric complet), sent la perforació un tret distintiu relatiu, ja que de vegades ateny menys d'un terç, d'altres la meitat i d'altres totalment perforat.

A Son Real el tipus troncocònic (amb o sense orifici) arribaria d'aquesta manera a un predomini absolut amb 63 representants i el 79'7% del total.

DETERMINACIÓ D'ESPÈCIE

L'estudi paleozooològic encarregat per Font va determinar que es tractava de fèmurs de bòvid (Font 1969: 132-134).

A la mateixa conclusió arriba J. Nadal (dins Hernández 1997)²⁰ després d'analitzar 14 *taps* procedents de Son Real. En el seu estudi faunístic,

¹⁷ Hem inclòs en el segon tipus (*fong*) aquestes peces per tal de comparar les dades amb les d'altres jaciments. Veny en la seva monografia ja els distingia del tipus *fong*, terme amb que es referia als que tenen el cap lleugerament sobresortint. Es tracta de C.C.XLVIII, 36 (fig. 103, 36); C.C.LIV, 57 (fig. 115, 57); C.C.LXXXI, 24 (fig. 150, 24); C.C.LXXXVI, 27 (fig. 157, 27).

¹⁸ A Son Real hem considerat com a cilíndrics els exemplars S.R.65, 12 i 13. La fragmentarietat d'altres espècimens podria aventurar moltes noves adscripcions. Pel que fa a S'Illa des Porros afegim I.P.(B), 98, 2. Quant al tipus hemisfèric es ben clar que I.P.(B), 7 hi pertany.

¹⁹ Possiblement LXXXVI, 32 i 33 (fig. 157, 32 i 33).

²⁰ Agraïm a J. Nadal la gentilesa i la celeritat amb què va redactar-nos l'informe, que va ser inclòs a nostra Tesi Doctoral (Hernández 1997).

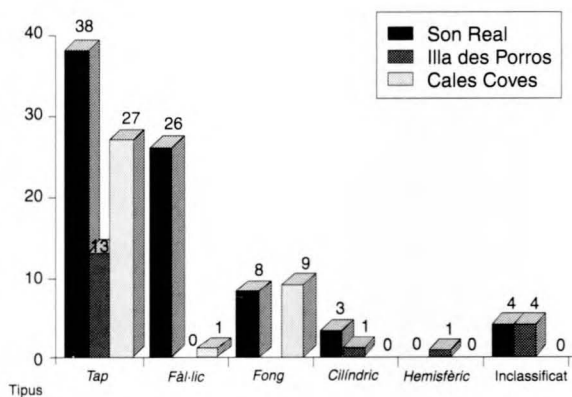

FIGURA 5: Presència quantitativa comparada dels diferents tipus de *taps* presents a Son Real, S'Illa des Porros i Cales Coves.

l'espècie esmentada (*Bos taurus*) apareix únicament identificada per la inclusió en la sèrie estadística dels *taps* i, al seu torn, sobreestimada molt per damunt de la resta de les altres espècies de fauna analitzades (63'6% dels individus). Això molt probablement és degut a la manca de conservació de bona part de les restes òssies faunístiques recuperades en l'excavació de la necròpoli²¹. De totes maneres, el material osteològic procedent d'un cementiri no pot il·lustrar mai la biomassa d'animals domèstics, ni tan sols la importància relativa en el consum càrnic habitual, ja que la seva presència està en funció d'unes celebracions molt determinades (presumibles banquets funeraris o ofrenes). Banquet o ofrena es caracteritzen en el Cementiri des Fenicis, en relació a la fauna, tant per espècies animals (*Capra hircus*, *Sus cf. domesticus* i *Oryctolagus cuniculus*), com per restes malacològiques (*Monodonta turbinata*, *Patella aspera*, *Arca noae*, *Glycymeris violascens*, *Maetra corallina*, *Spondylus gaederopus*, *Sepia officinalis*).

LA INTERPRETACIÓ: USOS I ABUSOS DELS TAPS

Pel que fa a la seva funció, els diferents autors, davant la manca de qualsevol certesa sobre l'ús i funció del *tap*, han especulat en un ampli espectre d'interpretacions. Aquestes s'estenen des de les que són merament pràctiques i higièniques fins a les ideològico-simbòliques.

Amorós (1929: 197) va proposar per a l'exemplar de Rafal Cagollas un ús ornamental (penjoll) o

²¹ Les dades que ofereixen les actuals excavacions a S'Illa des Porros constituïran una base per contrastar aquests índexs.

simbòlic-ritual (amulet). Margaret Murray poc temps després (Murray, 1932: 37) va interpretar l'exemplar de Trepucó com rebló d'una espasa o daga.

La dada més objectivable, subratllada pel Dr. M. Tarradell, és, com acabem de veure, la seva aparició quasi exclusiva en ambients funeraris. Per això el 1964 en va destacar la seva funció ritual (Tarradell, 1964), que recollia Cantarellas uns anys més tard (1974: 84).

La majoria d'autors s'han mogut en aquesta esfera simbòlica. Així, Font (1969: 135 i 1970: 364) va vincular els *taps* al culte del brau (culte a la natura astral, com el sol i la lluna, apuntava) i símbol en el ritual funerari de la força i la virilitat. Així mateix, el fèmur tindria relació amb la perduració de la vida i el vigor (Font 1970: 381). Per a tots dos casos portava a col·lació exemples del món mediterrani i oriental, respectivament. Els *taps*, a més, anirien revestits amb un simbolisme fàl·lic, tan lligat (seguint a Font) a la vitalitat viril, que restaurarien màgicament la vida, perduda amb la mort. Per aquest motiu apareixerien en ambients funeraris, per significar en una concepció màgico-religiosa la recuperació de la vida, amb objectes, símbols i rituals.

La mateixa idea va perviure en els treballs posteriors de Llompart (1970: 268), que recollia fidelment les idees de Font. Veny (1982: 368), al contrari, va rebutjar el simbolisme fàl·lic malgrat que va reafirmar-se en el culte taurolàtric, observant l'aparició de vèrtebres de bòvid en coves funeràries que contenen *taps* (C.C. XIX; Veny 1982: 95). Malgrat tot, aquestes concepcions van ser contestades ja en els anys setanta per Fernández Miranda, qui en la seva tesi doctoral (1978: 294) mostrava lacònicament el seu escepticisme adduint la impossibilitat d'interpretar la seva funció.

Encara uns anys abans, Pericot (1975: 77) va suggerir una interpretació d'*economia funerària*, segons la qual es tractaria d'objectes de substitució d'altres ofrenes o d'objectes d'acompanyament del difunt que no haurien estat dipositades a la tomba per pobresa del propi inhumat o dels oferents, constrenyits per una societat lligada a una economia de subsistència. Potser les observacions de Veny (1982, *vid. supra*) per a Cales Coves podrien reforçar aquesta hipòtesi, encara que, precisament segons els exemplars de Son Real (que provenen en molts casos de tombes de bona factura, a l'interior de les quals es van depositar ofrenes variades, entre les que hi ha objectes de metall) sembla que aquesta observació

està fora de lloc, o com a mínim contestada per les dades empíriques.

Una altra observació que trascendeix el camp simbòlic la devem a Waldren (1982: 431; Coll 1989: 468). Aquest arqueòleg va considerar que els *taps* es relacionaven amb individus del sexe femení i que s'havien d'interpretar com *taps* vaginals, tant per evitar l'entrada dels mals esperits com per absorbir i contenir la menstruació femenina, insistint en la seva utilitat pràctica. Si bé cal recordar l'escassa capacitat d'absorció de la matèria òssia, per molt esponjosa que sigui, hi ha nombroses objeccions més. En primer lloc, l'existència de *taps* de diferents tipologies (perforats, semiperforats i sense perforació), els primers dels quals s'adequarien malament a aquesta funció, simbòlica o real; en segon lloc, la duresa i rugositat de l'òs i, *last but not least*, l'evidència arqueològica que a Son Real ha relacionat inequívocament alguns dels *taps* amb individus del sexe masculí, amb el que la pròpia reflexió del Dr. Waldren queda sense el seu punt de partença.

L'última interpretació pràctica pertany a Bocconi (1984: 44 i 80, fig. XXIV, 3), que suggereix que eren elements per tancar els sarcòfags de fusta. Aquesta interpretació tampoc se sosté a la vista de l'aparició de *taps* en necròpolis on els seus enterraments difícilment es van realitzar en taüts (és el cas dels enterraments amb calç, o a l'interior de les fosses de les estructures absidals de Son Real) i pel fet de l'aparició en molts casos d'un sol exemplar o de les seves dimensions, en alguns casos, reduïdes en extrem. Potser la reflexió, com ha assenyalat Coll (1989: 469) provingui d'Amorós (1974: 157), que constata l'aparició de 4 *taps* en un sarcòfag de Son Maimó, un al costat del cap i un altre al costat del braç, assenyalant cadascun dels quatre un punt cardinal. Coll (1989: 469), en l'última de la sèrie de reflexions simbòliques, partint precisament d'aquesta troballa, associa el *tap* a un ús profilàctic, de defensa i protecció del difunt contra les influències negatives procedents de qualsevol lloc²².

Per la nostra part, volem recapitular alguns fets, més o menys coneguts, més o menys desapercibuts, que podrien ser convincentment explicats per la hipòtesi adoptada, fins i tot sabent que la seva comprovació empírica queda fora del nostre abast.

El primer fet és la significativa absència d'altres ossos de bòvids, fora dels fèmurs proximals treballats, entre les restes osteològiques, que posa de

²² Recordem aquí el cas excepcional de la inhumació de la sepultura S.R. 69, únic enterrament al que s'associen 4 *taps*.

manifest l'absència del seu consum en l'àmbit funerari de Son Real (*vid. supra*). Això contrasta, si més no, amb les informacions escadusseres i les hipòtesis que s'han bastit referents a l'estructura econòmica de la societat talaiòtica. Tant és així que s'ha hipotetitzat en diferents ocasions sobre la possibilitat que l'estructura econòmica talaiòtica del bronze final i de vegades fins i tot de l'edat del ferro se sustentés en la ramaderia (Ferrés dins Gasull, Lull i Sanahuja 1984: 132; Mayoral 1984²³; Coll 1989 i Guerrero 1995b: 298 i en premsa). A l'escassetat d'anàlisis pol·líniques de referència per a les Illes Balears, s'hi afegeixen els pobres resultats obtinguts per Yll a Son Fornés (Yll dins Gasull, Lull i Sanahuja 1984: 134), on malgrat les poques mostres emprades s'hi nota l'absència de cereals i la presència d'altres espècies vegetals no conreades. Aquest autor, en canvi, documenta alteracions de la coberta vegetal atribuïbles a causes climàtiques i antròpiques, en aquest darrer cas relacionables amb pràctiques que podrien ser o bé agrícoles o bé ramaderes. En canvi, la columna pol·línica, realitzada a S'Albufera (38 m de profunditat, que corresponen a l'Hol·locè) (Burjachs *et alii* 1994: 201), ha documentat per a l'edat del ferro (490±60 a.C. [2.440±60 B.P.]) un augment del tipus *cerealia*, *Olea* i *Vitis* i l'aparició del taxó *Juglans*. Les espècies arbòries com el *Corylus*, *Fagus* i *Alnus* s'extingiren progressivament en favor de les *pistacea* i *ericaceae*. El *Quercus* caducifoli va patir una important reducció davant del *Quercus* perennifoli. Tot plegat s'ha correlacionat amb l'acció antròpica i amb una accentuació del clima mediterrani, iniciada mil·lenis enrere (extensió de les espècies xeròfiles: ullastre, pi, llentiscle, cistàcies, etc.). Per la seva banda, Chapman i Grant han trobat també poques traces de plantes (granes o pol·len) però un nombre major de molins, tot insistint en què la pràctica agrícola va poder ser tant o més important que la ramaderia (Chapman i Grant 1995: 29). En tot cas, hom no pot associar mecànicament molins a agricultura i són necessaris estudis de les superfícies de treball dels materials lítics i de les restes adherides (fitòlits, grans d'almidó, cristalls d'oxalat de calci i altres microrestes) per tal de detectar les substàncies vegetals i determinar-ne el seu tipus. Els molins, en d'altres contextos, no només s'han em-

²³ Aquest autor, però, destaca que durant l'edat del ferro l'agricultura es desenvolupa fins a substituir la ramaderia com a base subsistencial. Ho justifica per la troballa d'instruments per al treball i la transformació dels productes agrícoles i per la identificació d'habitacions de magatzem i contenidors ceràmics de gra. En tot cas, cal destacar que les estratègies d'ocupació del territori que comentem es remunten al talaiòtic de l'edat del bronze i insistir en la manca d'excavacions modernes i d'anàlisis pol·líniques, de granes i fitòlits, així com de traces d'ús en l'utilatge i de dieta a partir de les restes òssies (elements traça, càlculs dentaris, etc.).

prat per a l'obtenció de productes farinosos de llavors i fruites (*Chenopodiaceae*, *Fagaceae*, *Fabaceae*, *Poaceae*), sinó també per a la preparació d'altres parts de vegetals tipus tubercles, arrels, rizomes i llavors oleaginoses (Asensio; Belarte; Ferrer; Juan; Sanmartí; Santacana en premsa). La falta d'aquesta mena d'anàlisis en d'altres jaciments ben conservats no permet de ser concloents en aquest aspecte.

D'altra banda, els estudis de reconstrucció de patrons d'assentament talaiòtics (tant del bronze final com de l'edat del ferro) demostren una ubicació dels diferents enclavaments en funció d'una estratègia, tant ramadera com agrícola. Els jaciments se situen a la plana, al peu de la muntanya i a zones de pas estratègiques (Coll, Mazaira i Riutort 1984: 119 i s). De tota manera aquests autors donen a les terres potencialment conreables (agricultura extensiva de secà) un rol central en la distribució dels assentaments, considerant el pasturatge extensiu (seguida de la recol·lecció de marisc) només com a complement econòmic i no base subsistencial (Coll, Mazaira i Riutort 1984: 120). A la mateixa conclusió arriben Vallespir, Prohens, Orfila i Merino (1985-1987: 14), els quals, després d'anàlitzar el territori de Santa Ponça (Calvià), van verificar una estratègia de poblament a la zona, durant època talaiòtica, en funció del control i explotació dels camps de conreu. El mateix podem dir de l'estudi de Salvà (1991: 417 i s.) pel terme municipal de Felanitx.

En qualsevol cas, en un context mediterrani pre i protohistòric està estès el predomini d'ovicaprins molt per damunt dels bòvids, que s'adapten millor a la manca de bones pastures d'àrees properes a la costa mediterrània, amb un règim pluviomètric escàs²⁴. Les nombroses dades acumulades a Catalunya del calcolític al bronze final/primera edat del ferro apunten cap a aquesta estructura (Maya 1992: 283, fig. 3 i 292). Malgrat tot, recentment s'ha cridat l'atenció sobre la possible existència de dos models diferents dins de l'àrea ibèrica respecte a la ramaderia. El primer és el constituït pel predomini dels bovins i el segon pel dels ovis (Ruiz i Molinos 1993: 103). Mentre que el predomini de bòvids sembla donar-se en el S., els ovis dominen quasi de manera absoluta en el N. El límit entre una i altra àrea es troba entre els rius Vinalopó i Xúquer. En el S. alts valors en els índexs de vaques s'han documentat també en el bronze final, encara que a l'inici de l'edat del ferro sembla experimentar l'in-

²⁴ A la Fonollera (Baix Empordà), el pes de les restes osteològiques dels bovins és bastant superior al d'ovicaprins (Estévez 1976; Estévez dins Gasull, Lull i Sanahuja 1984: 142), de manera que se la considera l'espècie dominant.

crement que després mantindrà en època ibèrica. Aquests autors han assenyalat també la "concurrència" entre ramaderia vacuna i cereal en l'ocupació de terres, atès que els bòvids necessiten pastures extenses i aigua abundant i ni tan sols els seus excrements són d'utilitat com a adob, degut a la quantitat de llavors que conserven i que provoquen la proliferació de males herbes. El model, que s'ha plantejat en termes de límits ecològics i eficàcia econòmica, entra en crisi quan s'experimenta un augment demogràfic ja que, ensems que es constata un increment de la terra de conreu (cerealista), es força l'augment dels cap de bestiar, que implica una consunció accelerada de pastures i, com a conseqüència, la reducció del pes dels animals (i de la massa càrnica) (Ruiz i Molinos 1993: 107). En canvi una estratègia de cereal i ovella (més dominant al N. de la península ibèrica, com ha estat assenyalat) és òptima perquè permet el manteniment de la cabana ramadera en els mateixos espais cerealístics, alhora que són nitrogenats per l'excrement de les ovelles. La reducció de la massa càrnica és compensada per un augment en els índexs de súid. Per últim, alts valors de cabra permeten d'aprofitar espais marginals no aprofitables per les vaques, encara que introdueix un factor important de degradació del paisatge. Aquest (basat en el càprids) model es de caràcter més ramader i, sense excloure'n el cereal, es fixa en les zones de difícil desenvolupament agrícola. Com veurem a continuació, la major part dels jaciments talaiòtics presenten uns paràmetres similars als del N. de la península ibèrica.

Els escassos estudis sobre fauna realitzats a Mallorca²⁵ per a l'època talaiòtica confirmen, com era d'esperar, aquesta asseveració, d'un predomini dels ovicàprids sobre els bòvids, quant a grandària de la cabana ramadera d'una espècie i l'altra, tot i que s'arriben a invertir respecte al seu aprofitament càrnic (càlculs de biomassa). A Son Fornés, les restes recuperades dels dos talaiots i de les quatre habitacions adjacents delineen una estructura econòmica fonamentalment ramadera (Gasull, Lull i Sanahuja 1984: 83), encara que els resultats s'han de circumscriure a

²⁵ El primer treball que se n'ocupà, degut a Uerpman, data de l'any 1971. En aquest mateix any va aparèixer un breu informe quantificant el nombre de fragments apareguts en el poblat d'Almallutx (Romero dins Fernández Miranda, Enseñat i Enseñat 1971). Fins el 1984 no es tornà a publicar un informe paleozooològic (Estévez), en aquest cas seguit d'un estudi detallat sobre la composició de la manada, evaluació de la biomassa i composició de la dieta. Molt recentment (1995) han sortit els resultats del talaiot 4 de Son Ferrandell de la mà de Chapman i Grant. És d'esperar la generalització d'aquests estudis en el futur sobre diversos tipus d'assentament, per tal de comparar-ne les tendències i avaluar-ne la funció dels espais i les relacions socioeconòmiques entre uns i altres.

aquest jaciment (d'altra banda no excavat en extensió sinó en una àrea de extramurs) tot evitant les extrapolacions, tant o més arriscades com menor és el nombre de dades que es troben a la nostra disposició²⁶. S'ha reconstruït una població de 62 individus (N.M.I.) (Gasull, Lull i Sanahuja 1984: 140). El 51'2% (20) corresponen a ovicaprins²⁷, 33'3% (13) a individus adults i 15'3% (6) a exemplars joves. Els bovins estan representats per 9 animals (23%), que pertanyen a dos races de tamany diferents. Un altre 23% (9) correspon a súids, que es reparteixen entre un 10'2% (4) d'adults i un 12'8% (5) de joves. Finalment, l'únic exemplar d'èquid arriba al percentatge d'un 2'5%²⁸. Tot i així, són càlculs merament orientatius i, segons el sistema operatiu adoptat per a la reconstrucció del ramat, poden variar enormement. Així, el propi Estévez adopta la variable *pes*, seguint el sistema ideat per Uerpman (1971: 71) per al jaciment de S'Illot. El resultat, emprant aquest procediment, seria: per a cada 10 porcs (38'4%), hi hauria 9 ovelles (34'6%), 2 cabres (7'6%), 4 bous (15'3%) i un cavall (3'8%). A partir d'aquestes dades està clar que la suma de cabres i ovelles es superior a la de porcs i que el bou, a distància, constitueix la tercera espècie (Estévez dins Gasull, Lull i Sanahuja 1984: 141). Per nombre de restes (N.R.), el 45% el constitueixen ovicaprins, el 30% súids, el 24% bòvids i un 1% èquids.

A la resta de jaciments talaiòtics on existeixen percentatges que ens permetin alguna comparança, la importància relativa dels ovicàprids sobre els bovins es encara més gran. Així, els nivells talaiòtics de l'edat del bronze de S'Illot, investigats per Uerpman, revelen la importància relativa major dels ovicaprins sobre els bovins (més o menys accentuada, segons el sistema de còmput adoptat²⁹), mentre

²⁶ Les espècies que hom hi ha documentat són: *Bos taurus*, *Capra hircus*, *Ovis aries*, *Sus domesticus*, *Canis familiaris*, *Oryctolagus cuniculus*, *Felis catus*, *Genetta genetta*, *Cervus elaphus*, *Coloma* i microrrosegadors indeterminats). Cal insistir, però, en què l'excavació s'ha realitzat a l'extrem SO. del jaciment, en una zona fora muralla que podria, per tant, comportar cert biaix en el registre arqueològic i en el contingut material i funció atribuïda a aquesta zona respecte a d'altres del poblat.

²⁷ Es van determinar 12 (19'3%) com a *ovis* i 5 (19'2%) com a *capra*. Els 20 (32'2%) que queden no es van poder distingir.

²⁸ Tal com ho expressa Estévez: *Para cada 14 ovejas habría 9 cerdos, 6 bueyes pequeños y 3 grandes, 6 cabras y un caballo* (Estévez dins Gasull, Lull i Sanahuja 1984: 141).

²⁹ Per nombre de restes (N.R.), a partir de 11.447 fragments d'os: ovicaprins 72%, bovins 18% i súids 10%. Per variable *pes*: ovella (més cabra) 54%, vaca 38% i porc 9% (Uerpman 1971; Estévez dins Gasull, Lull i Sanahuja 1984: 142). No coneixem els resultats per N.M.I.

que els súids tenen una importància menor que a Son Fornés. Les restes d'espècies no domesticades són escasses, al voltant del 5% de les restes òssies analitzades³⁰.

Les dades de Son Ferrandell (Chapman i Grant 1995), extretes de 3.500 ossos amb determinació d'espècie, assenyalen una ramaderia diversificada, en tots els períodes, amb predomini abassegador d'ovicaprins (73'2% tot i sumant les restes de la totalitat dels contextos de totes les fases talaiòtiques). Quan s'ha pogut diferenciar, la cabra ateny entre un 20 i 50% de les restes. Bòvids i súids estan representats en proporcions molt similars: 8'8% i 7'4% de les restes, respectivament. Finalment cal destacar un 10'2% de gos i un 0'4% de daina³¹. Sense aquestes dues espècies darreres el percentatge es modifica a l'alça fins a atènyer el 80'9% per a ovelles i cabres, el 10'6% per a vaques i bous i el 8'4% restant per a porcs. Els percentatges, realitzats a partir del N.R., són força properes a les de S'Illot i més distants respecte a Son Fornés, sobretot pels elevats índexs d'ovicàprids, molt llunyans dels que representen bòvids i súids. Per N.M.I. els resultats són: 53% ovicàprids, 19'3% súids, 12'2 bòvids i 15'3% gos. Menystenint aquesta darrera bèstia, la ramaderia estaria representada per un 62'6% d'ovicàprids, un 22'9 de súids i un 14'4% de bovins. Per tant, els resultats a partir de N.M.I. són força més similars als de Son Fornés, tot i que en el cas present, com ja s'observava a partir de N.R., cabres i ovelles estan molt més representades a Son Fornés (quasi un 20%), en detriment de porcs i vaques (al voltant d'un 10% menys a cada espècie).

En el poblat d'Almallutx, datat a l'edat del ferro (Fernández Miranda, Enseñat i Enseñat 1971: 123), proporciona xifres similars³². Les dades pro-

³⁰ La major part *cuniculus*, encara que existeix cèrvol, daina, porc senglar i foca (Guerrero, 1995: 296).

³¹ A les darreries de l'edat del ferro Son Ferrandell presenta uns percentatges per N.R. següents: A la "fase 3", que correspon a l'abandonament de les estructures exteriors al talaiot, els ovicaprins representen un elevat un 85%, mentre que a la "fase 7", equivalent a l'abandó del talaiot 4 durant el mateix període, es redueixen al 54%. Els bòvids representen el 7%, per a les dues fases descrites, i el porc el 7 i el 6%, respectivament (Chapman i Grant 1995: taula 8, els resultats d'aquesta taula no coincideixen amb els expressats a la taula 11. Es tracta sens dubte d'una errada en aquesta darrera taula, ja que per a la fase 7 s'han llegit com a percentatges les dues primers xifres de N.R. donades a la taula 8. Pel contrari, els percentatges de la taula 8, aconseguits a partir de N.R. són perfectament coherents).

³² En conjunt, la mitjana percentual d'òvids ateny gairebé la meitat de les restes analitzades (48'5%), els caprins el 14'4% (ovicàprids doncs el 62'8%), els súids representen el 22'8% i els bòvids el 14'1%.

venen d'un dels santuaris (edifici 1), de les habitacions n°6, n° 7 i n° 11 i del tall realitzat a la sona de la muralla³³. S'hi observa un predomini clar dels ovicàprids (percentatges situats entre els de Son Fornés i els de S'Illot o Son Ferrandell), seguits dels súids i relegant els bòvids de nou a un tercer lloc (comportament molt similar a l'observat a Son Fornés).

Finalment, la factoria púnica de Na Guardis ofereix segurament dades indirectes sobre la cabana talaiòtica³⁴. Tot i que reflecteix el consum realitzat pels colons assentats a l'illot, i podria indicar per tant les seves preferències dietètiques i no la composició de la ramaderia indígena, les proporcions són força coincidents amb les referides (properes a les de S'Illot i Son Ferrandell).

L'aprofitament principal dels bovins se centra, per una part, en el consum de llet i derivats, però en bona mesura com força de treball en la rompuda agrícola o força de tracció³⁵, especialment important davant la poca implantació del cavall durant la protohistòria insular (Chapman i Grant 1995: 32 i 37).

Les dades procedents de Son Fornés revelen en la proporció joves/adults de cada espècie un aprofitament bàsicament càrnic entre cabres i porcs (no així entre les ovelles, que suggereix una explotació de llet i llana) i un aprofitament *mixte* (consum càrnic i pell / llet, força de treball i adob) entre les vaques i bous. A la mateixa conclusió porten les dades de S'Illot, que afegeix el sacrifici, a l'any i mig, de porcs i el consum de mascles joves de caprins, mentre que la ovella no se sacrifica, per aprofitar els seus recursos renovables. Son Ferrandell indica també que la major part d'ovicaprins van ser criats fins a atènyer l'edat adulta, encara que la proporció dels sacrificats joves és notable, sobretot a les primeres fases. A la fase 7, és a dir en els darrers moments del talaiòtic final o romanització, augmenta la proporció dels exemplars vells, potser a rael del conreu de farratges, que permeten mantenir més

³³ Presenten variacions notables entre les 4 espècies domèstiques documentades (òvids, caprins, súids i bòvids), encara que menors si s'agrupen les dues primeres categories. Romero, en aquest estudi (dins Fernández Miranda, Enseñat i Enseñat 1971: 131) en va destacar la presència d'alguns ossos treballats provinents de l'"edifici 1".

³⁴ Per N.R. els percentatges són: 76'6% ovicàprids, 10'4% súids i 10'4% bovins (Guerrero, 1993 i 1995: 297)

³⁵ S'ha especulat sobre la possibilitat que per a la construcció dels talaiots de Son Fornés s'utilitzessin bous per transportar/arrossegat pedres de mida petita i mitjana i fins i tot grans blocs, tot fent servir sistemes complementaris de lliscament (Gasull, Lull, Sanahuja 1984: 66).

temps el bestiar per a l'aprofitament de llet i llana. Els bòvids, escassament representats, són majoritàriament exemplars vells, atesa la impossibilitat d'alimentar-los, davant la manca de pastures i farratges suficients. Per acabar, els súids són sacrificats en edat jove, la qual cosa il·lustra la seva explotació per a la producció càrnica (Chapman i Grant, 1995: 32). Al final del seu cicle vital la majoria dels animals domèstics van ser aprofitats per al consum càrnic segons mostren les marques d'esquarterament.

Així doncs, més enllà de la composició percentual de la cabana talaiòtica, s'ha establert la participació de cada espècie en el consum càrnic, conferint-los en aquest aspecte un valor matitzat. Els càlculs per establir la biomassa i la dieta han de ser presos també d'una manera purament orientativa ja que impliquen en la seva obtenció una sèrie d'hipòtesis no contrastables³⁶. A més, aquests càlculs, realitzats a partir del N.M.I., apareixen esbiaixats ja que considera igual individus petits i adults. La dieta, evaluada a partir del pes de la carn aprofitable per a cada espècie i ponderada pel seu tamany, presenta els següents resultats: proporcionalment els caps bovins aporten un 59% al consum càrnic, mentre que súids, amb el 21'2%, ovis (16'3%) i l'únic èquid (3'2%) aporten l'altra meitat.

Estévez (Gasull, Lull i Sanahuja 1984: 143) conclou tot dient que l'animal bàsic per al consum càrnic a Son Fornés seria el porc i que el bou proporcionaria puntualment una gran quantitat d'ingesta proteínica per als habitants de l'establiment, percentualment fins i tot per davant dels súids. En tot cas, els ovis ocuparien el tercer lloc en l'alimentació càrnica.

CONCLUSIONS

Òbviament la cabana ramadera s'ha de calcular a partir de la informació procedent dels poblats. Tabús i d'altres pràctiques rituals condicionen el registre dels llocs sacres. Els sacrificis rituals estan pautats per tabús que sancionen les espècies que cal sacrificar i, fins i tot, quins animals (sexe, edat, determinades característiques físiques) són aptes per al sacrifici. La sobredimen-

³⁶ Corresponen les restes als àpats finals de l'ocupació o bé hi ha una escombrada selectiva dels ossos? Són, en canvi, les pràctiques de carnisseria, culinàries i de conservació, les que han donat lloc a aquests depòsits?

sió d'una espècie respon, doncs, a motivacions ideològiques més que econòmiques.

Les restes de Son Real tal vegada estadísticament no siguin fiables, però permeten de plantejar una observació altament significativa. La manca absoluta de restes de bòvids a l'ofrena/consum càrnic funeraris contrasta vivament amb les informacions que provenen de Son Fornés i S'Illot, referents a l'aprofitament d'aquest animal. És una dada que coincideix amb les de la santuari de Ses Antigors, en el que els ossos recuperats són en la seva totalitat mandíbules de súid³⁷, que mostren defenses desenvolupades, i banyes i mandíbules d'ovicaprins (Font dins Mascaró Parsarius 1970: 367)³⁸. En el santuari (edifici 1) d'Almallutx s'observa de bell nou aquesta selecció: mentre que els bòvids només representen el 2'5% de les restes recuperades a l'interior del recinte, en els altres edificis i sectors els percentatges oscil·len entre el 11'1% i el 23%. La proporció de súids a l'interior del santuari 1 és similar al de les habitacions excavades, essent els ovis entre un 15 i un 25% superior (Romero dins Fernández Miranda, Enseñat i Enseñat 1971: 131-133).

Cal afegir que no en tots els contextos funeraris apareix fauna, potser perquè les possibles àrees de consum se situarien en indrets separats, que no s'han investigat. No hi ha restes, p.e., a Son Matge, mentre que en els santuaris (p.e. Son Mas) n'hi ha milers. En aquest darrer un 80% dels animals eren sacrificats entre els 1 i 2 anys (Waldren com. pers.).

D'altra banda, és sobradament coneguda la importància de la taurolatria, no només a la cultura talaiòtica i en ambients mediterranis, sinó també dins la tradició historiogràfica balear³⁹. Respecte a

³⁷ A la tomba de Son Real S.R. 77 sembla que van aparèixer fins a un total de 4 mandíbules de porc, en el fons de l'estructura, dipositades, per tant, amb anterioritat als enterraments. Dissortadament no s'han conservat per al seu estudi paleozoològic.

³⁸ En un article recent Guerrero recordava: *Uno de los elementos comunes en el contexto de abandono de todos los santuarios talayóticos excavados, es la presencia de un potentísimo suelo de combustión formado por carbones, cenizas y cantidades ingentes de huesos de ovicápridos y cerdo* (Guerrero 1995: 48).

³⁹ Nombrosa bibliografia ha tractat la petita escultura de bronze i ferro (fins i tot de fang) que representa al brau i al bou i banyes i orelles dels mateix animal. S'han interpretat, pensem que molt encertadament, com a exvots (Font 1970: 364). En altres representacions hom hi ha volgut veure al mateix animal esquemàticament representat (plaques de plom). Molts d'aquests assatjos han presentat paral·lels citables a la conca

això hem repassat de refilada els autors que exposen aquesta teoria per tal d'explicar la funció i el significat simbòlic d'aquest artefacte. No es tracta tampoc de recórrer a teories de funcionalisme cultural però, de moment, l'únic que podem afirmar és l'ús simbòlic del *tap*, element que, sol o tot formant part d'un objecte més complexe de material perible, únicament apareix en context funerari, de manera que n'hem d'esperar una funció exclusiva dins d'aquest ambient, sense aplicacions d'ús *in vita*.

Per què doncs aquesta discriminació en les ofrenes/àpats funeraris de la carn de *vedella*? Per què el *tap* no serà mai reproduït sobre ossos d'altres espècies animals? Potser l'explicació rau en el caràcter puntual del consum de bòvid, sent més bàsic i constant el consum de porc, encara que ens inclinem a pensar en una preferència conscient (podríem dir-ne ritual, a risc d'abusar del terme) per altres espècies d'accés més comú mantingudes per al consum càrnic (súids) i no per la seva força de treball. A més, el sacrifici d'ovicàprids en ofrenes i banquetes funeraris representa òbviament un sacrifici modest i un estalvi en comparació amb el sacrifici d'un cap de bestiar boví. En contextos

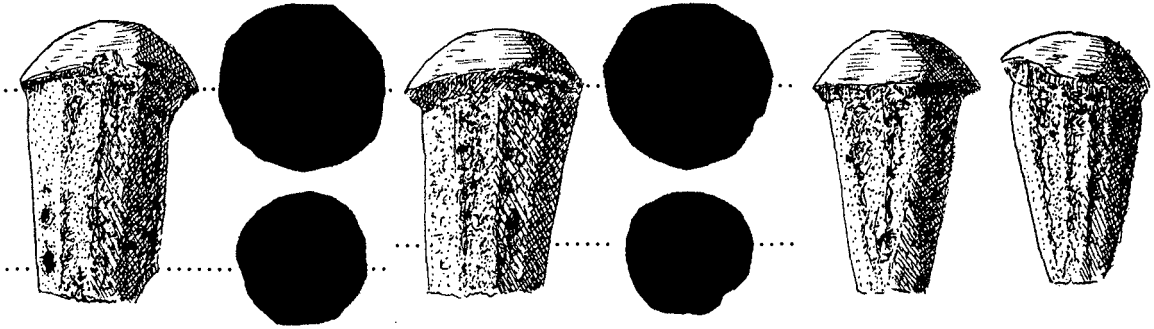
mediterrània i oriental i la seva relació amb cultes i creences de diversa filiació cultural. Són ja clàssics els estudis de Rosselló Bordoy i Font Obrador (1970, pàg. 358-362) i els de Blanco Freijeiro (1961-1962) i Guerrero (1986), en època més recent, a més dels citats més amunt.

grecs, p.e., se sacrificava normalment porcs o ovelles o fins i tot animalons més petits (oques), mentre que els sacrificis de bòvids (les hecatombes) eren extraordinaris.

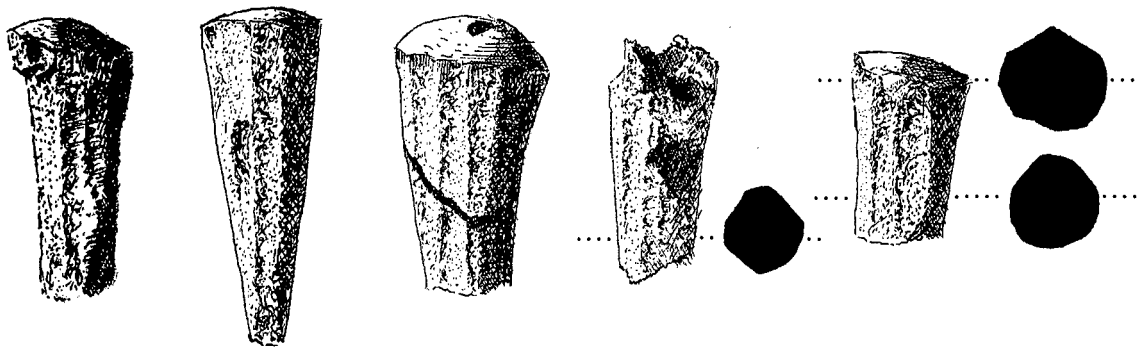
D'aquesta manera la nostra hipòtesi s'orienta a suposar que el *tap* podria assumir la representació d'una espècie d'alt valor econòmic (força de treball i fems+consum càrnic i derivats) i tal vegada funcionar com a element de substitució, atès el seu sacrifici puntual. La importància simbòlica es relacionaria, doncs, (si no en derivaria) amb un animal vital per a la producció econòmica i reproducció de la vida social⁴⁰, que per limitacions ecològiques i estratègies adoptades no augmentaria la seva cabana. Precisament en una societat que, al llarg del II n. i Ir. mil·leni a.C; va anar augmentant la seva complexitat cultural, va incrementar i nuclearitzar la població, va intensificar les estratègies subsistencials i va invertir més temps en arquitectura monumental i rituals comunitaris (Chapman i Grant 1995: 7). Així doncsensem que hi hauria una clara intencionalitat d'evitar el consum de vaca/bou en els rituals en seria precisament l'evocació de la seva importància econòmica i cultural.

⁴⁰ Com ja s'ha expressat, la mitologia i el culte indígena al voltant del brau és un culte a la fecunditat, d'arrels mediterrànies (Guerrero 1986).

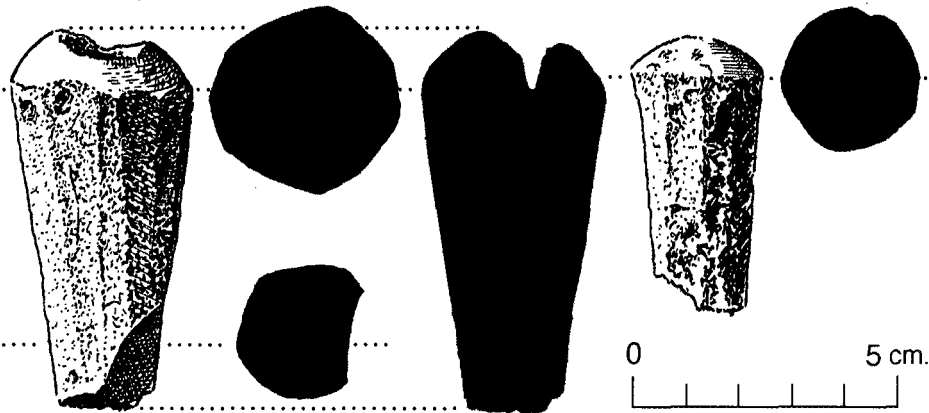
S.R. 1 , 7-10

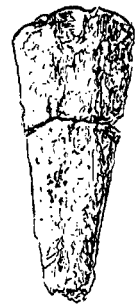
S.R. 1 , 11-15

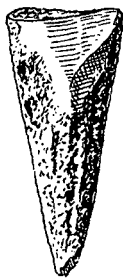
S.R. 5 , 13-14

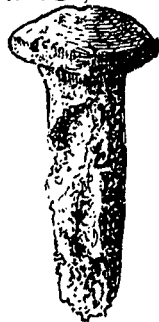
S.R. 8, 5

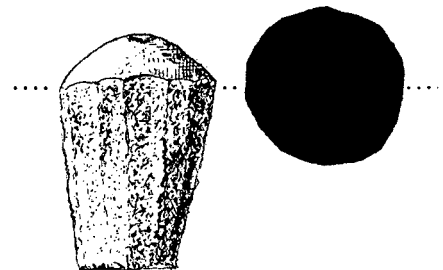
S.R. 13 , 12

S.R. 18 , 21

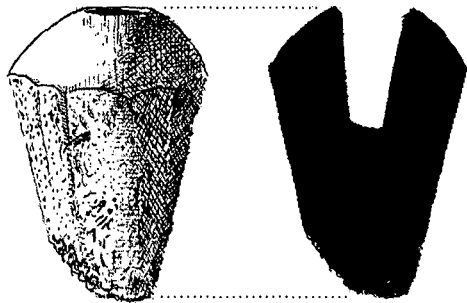

S.R. 19 , 9

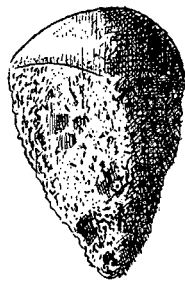

LÀMINA 1: Taps procedents de Son Real (S.R). La primera xifra correspon al número de tomba, la segona al número d'inventari.
(Dibuixos: E. Llobregat i J. Hernández).

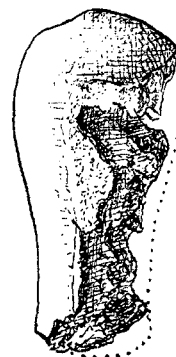
S.R. 20 , 2

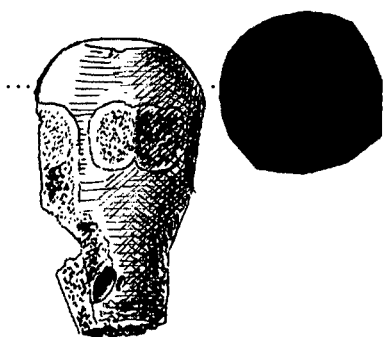
S.R. 21, 11

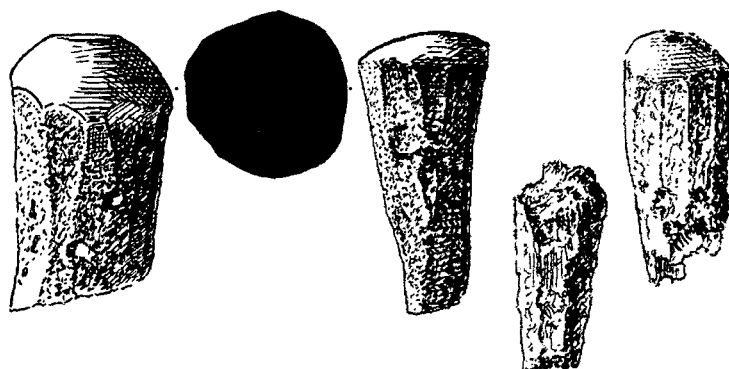
S.R. 28 , 11

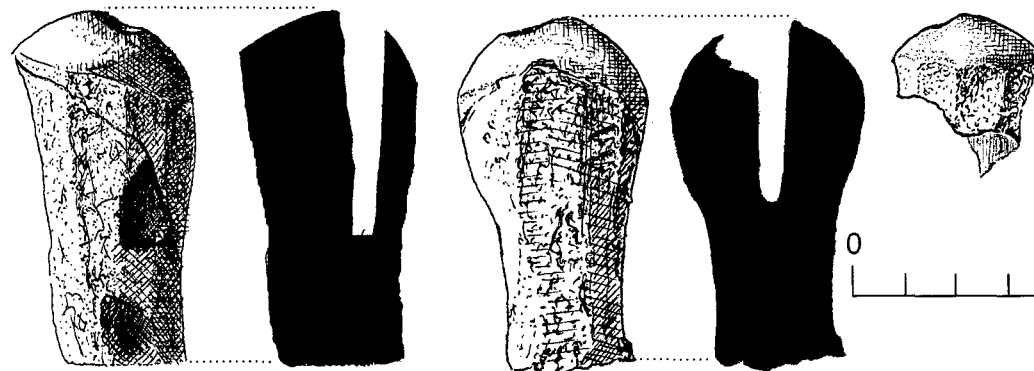
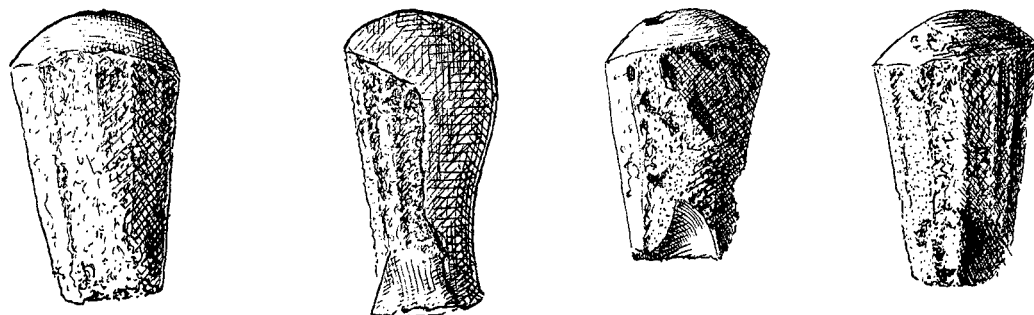
S.R. 30, 13 i 14

S.R. 34, 6-8

S.R. 36, 13-19

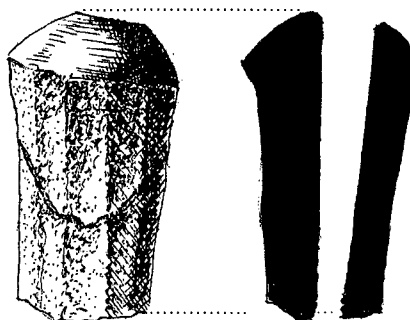
0 5 cm.

LÀMINA 2: Taps procedents de Son Real (S.R). La primera xifra correspon al número de tomba, la segona al número d'inventari.
(Dibuixos: E. Llobregat i J. Hernández).

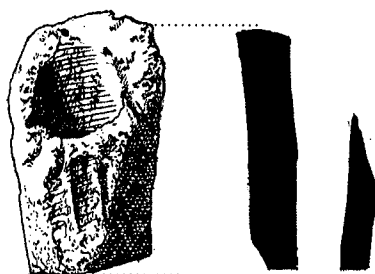
S.R. 37, 2 _____

S.R. 39, 3 _____

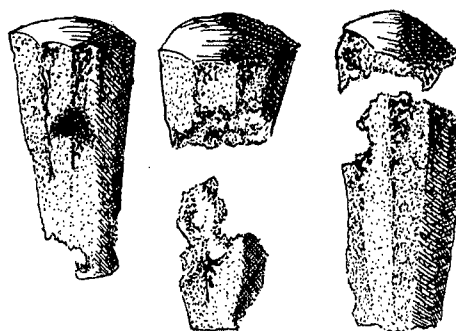
S.R. 39, 4 _____

S.R. 42, 3 _____

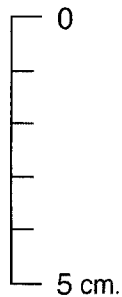
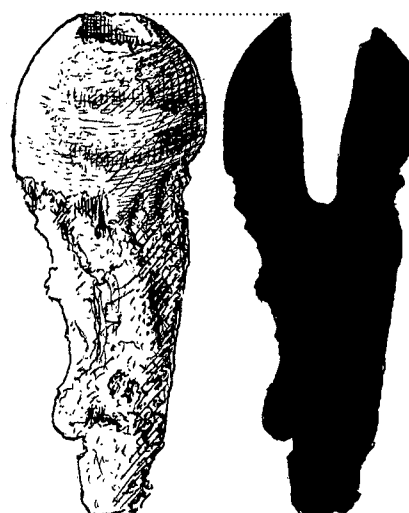
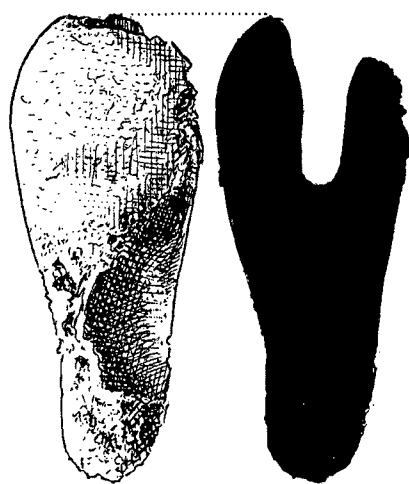
S.R. 43, 9-11 _____

S.R. 44, 5 _____

S.R. 47, 2-3 _____

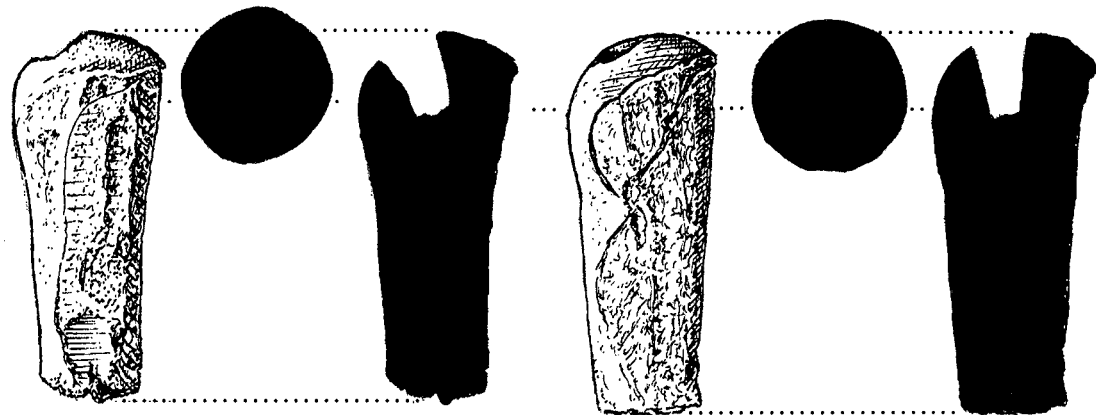

LÀMINA 3: *Taps* procedents de Son Real (S.R). La primera xifra correspon al número de tomba, la segona al número d'inventari. (Dibuixos: E. Llobregat i J. Hernández).

S.R. 54, 3-5

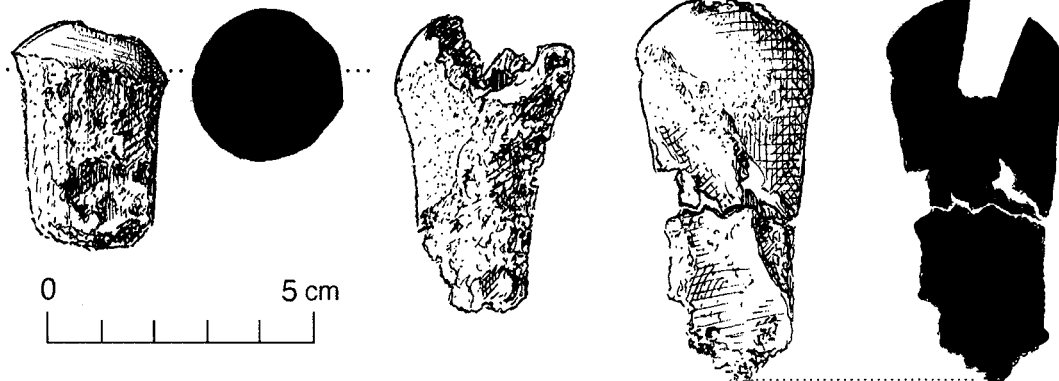
S.R. 56, 3-4

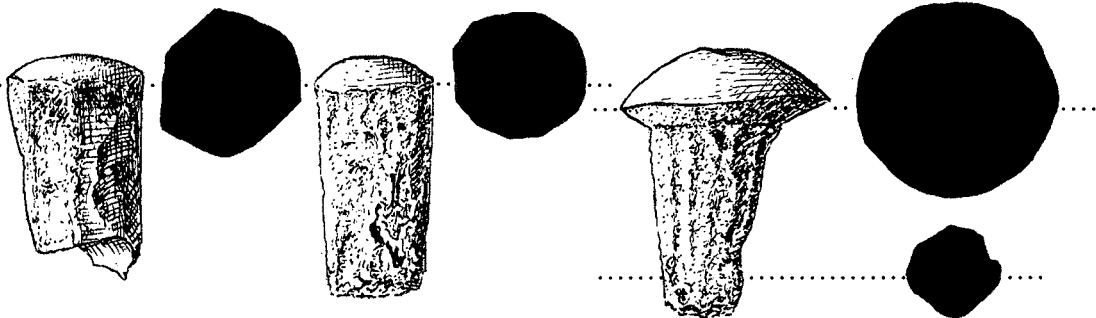
S.R. 56, 5

S.R. 58, 1

S.R. 64, 3

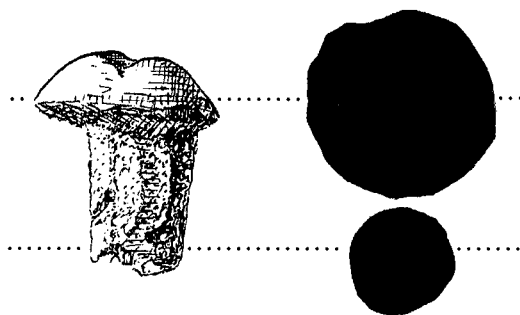

S.R. 65, 12-14

LÀMINA 4: *Taps* procedents de Son Real (S.R). La primera xifra correspon al número de tomba, la segona al número d'inventari.
(Dibuixos: E. Llobregat i J. Hernández).

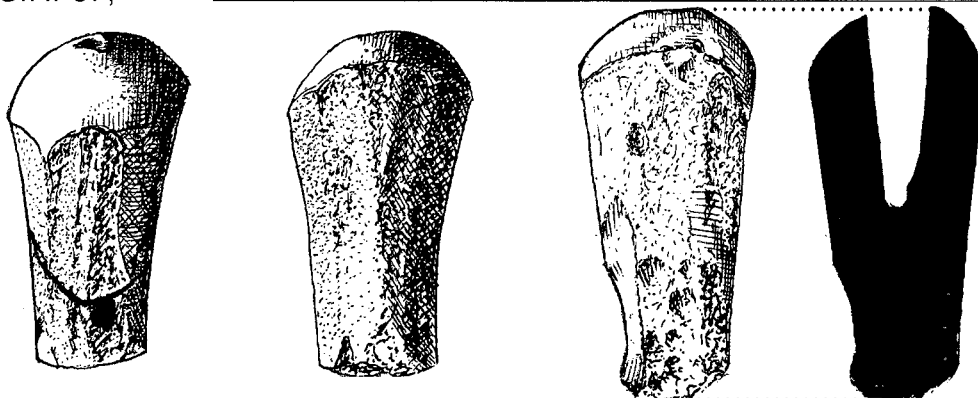
S.R. 65, 15

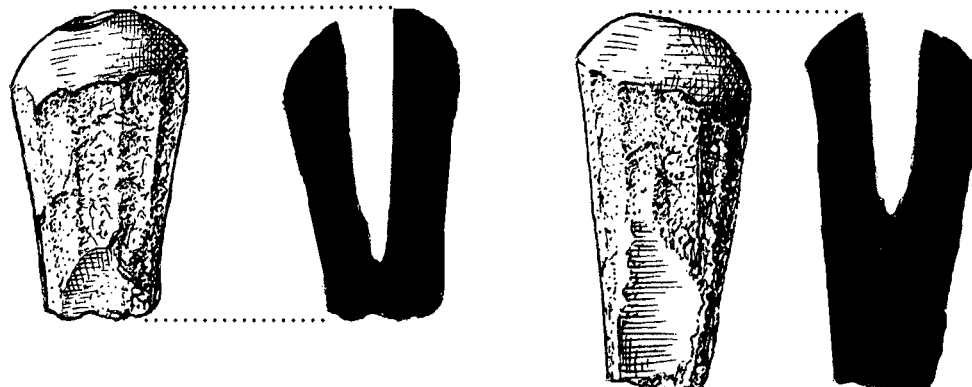
S.R. 66, 9

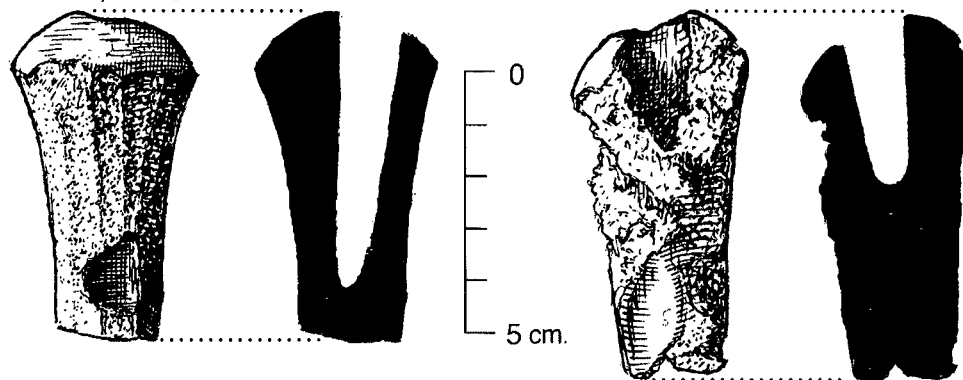
S.R. 67, 22-24

S.R. 67, 25-26

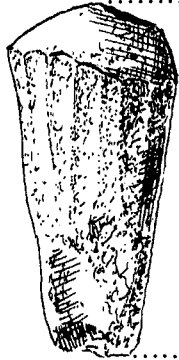

S.R. 67, 27-28

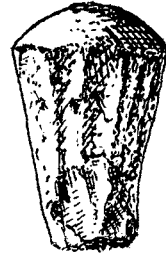

LÀMINA 5: *Taps* procedents de Son Real (S.R). La primera xifra correspon al número de tomba, la segona al número d'inventari.
(Dibuixos: E. Llobregat i J. Hernández).

S.R. 68, 1

S.R. 69, 6-8

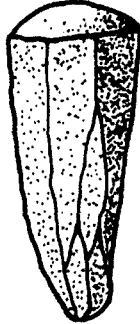
S.R. 69, 9

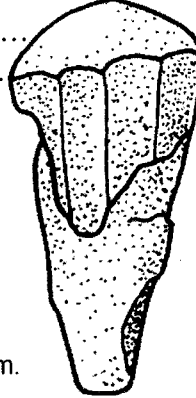
S.R. 73, 9

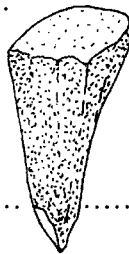
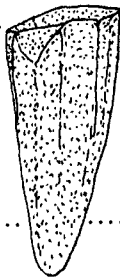
S.R. 75, 1

S.R. 77, 19

I.P.(C), 1

0 5 cm.

I.P.(C), 47

I.P.(C), 50

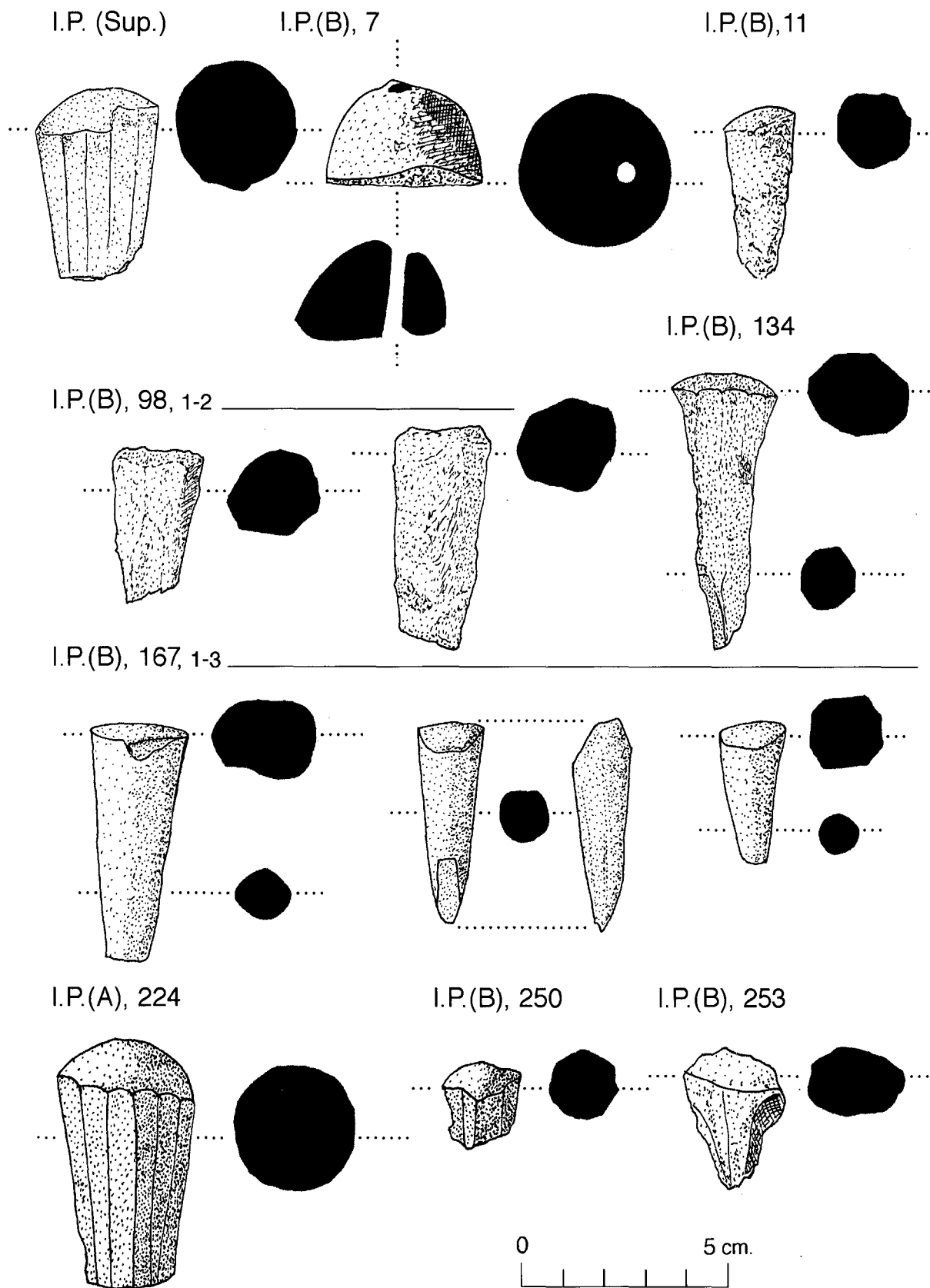
I.P. U.E. 1, 87

I.P. U.E. 82, 29

LÀMINA 6: Taps procedents de Son Real (S.R). La primera xifra correspon al número de tomba, la segona al número d'inventari. Taps procedents de S'Illa des Porros (I.P.). La lletra entre parèntesi correspon a la cambra funerària, les xifres al número d'inhumació. I.P. 96 correspon a les troballes efectuades a la campanya d'excavacions dirigides per J. Sanmartí i J. Hernández. (Dibuixos: E. Llobregat, J. Hernández i R. Álvarez).

LÀMINA 7: Taps procedents de S'Illa des Porros (I.P.). Les lletres entre parèntesi corresponen a la cambra funerària, les xifres al número d'inventari. (Dibuixos: E. Llobregat i J. Hernández).

BIBLIOGRAFIA

- AMORÓS, L. (1974), "La cueva sepulcral preromana de 'Son Maimó' en el término municipal de Petra (Mallorca)", *Prehistoria y arqueología de las Islas Baleares. VI Symposium de Prehistoria Peninsular*. Barcelona, pp. 137-170.
- ALESÁN, A. i MALGOSA, A. (1996), "Las series subadultas de las necrópolis de Son Real y S'Illot des Porros (período talayótico, Mallorca). Nuevos datos", *Revista Española de Antropología Biológica*, 17, pp. 37-47
- ASENSIO, D.; BELARTE, M.C.; FERRER, C.; JUAN, J.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (en premsa), "Análisis funcional y espacial de los molinos vaivén de la edad del hierro del Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre, Cataluña)", *Table Ronde Moudre et Broyer dans la Préhistoire et l'Antiquité*. (Clermond-Ferrand: 1995).
- BLANCO FREIJEIRO, (1961-62), "El toro ibérico", *Homenaje al Profesor C. Mergelina*. Murcia, pp. 163-195.
- BOARDMAN, J. i VOLLENWEIDER, M.-L. (1978), *Ashmolean Museum. Oxford. Catalogue of the Engraved Gems and Finger, I. Greek and Etruscan*. Oxford.
- BOCCONI-MONTELLA, G. (1984), "La sequenza delle culture protostoriche nelle isole Baleari", *Cuadernos de Trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma*, 17. Madrid: C.S.I.C.
- CANTARELLAS, C. (1974), "La industria del hueso en Mallorca durante la edad del bronce", *Prehistoria y arqueología de las islas Baleares. VI Symposium de Prehistoria Peninsular*. Barcelona.
- CERDÀ, D. (1978), "Una nau cartaginesa a Cabrera", *Fonaments*, 1, pp. 89-105.
- CHAPMAN, R. i GRANT, A. (1995), "Son Ferrandell Oleza: problemas de los procesos de formación, función y subsistencia", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5. Lleida: Universitat.
- COLL CONESA, J. (1989), *La evolución del ritual funerario en la cultura talaiótica*, Tesis doctoral dirigida por el Dr. ANTONI ARRIBAS PALAU. Palma: Universitat de les Illes Balears.
- COLL, J.; MAZAIRA, L. i RIUTORT, S. (1984), "Evolución del hábitat durante la prehistoria y la antigüedad en el término municipal de Alcúdia", *Arqueologia Espacial*, 2. Terol, pp. 11-129.
- COLOMINAS ROCA, J. (1915-1920), "L'Edat del bronce a Mallorca, Les investigacions de l'Institut (1916-1920)", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. VI. Barcelona, pp. 555-573.
- ENSEÑAT, B. (1954-1955), "Memoria de las excavaciones realizadas en el Puig d'en Canals, Sóller", *Noticario Arqueológico Hispánico*, III-IV, pp. 37-52.
- FERNÁNDEZ, J. H. i GRANADOS, J. O. (1979), *Cerámicas de imitación áticas del museo arqueológico de Ibiza*, Eivissa.
- FERNÁNDEZ MIRANDA, M. (1978), "Secuencia cultural de la Prehistoria de Mallorca", *Biblioteca Arqueológica Hispánica*, XV. Madrid: C.S.I.C.
- FONT OBRADOR, B. (1969), "El ciclo cultural prerromano balear, El espécimen hueso tallado en las necrópolis de Mallorca y Menorca", *Congreso Nacional de Arqueología (X: Maó: 1967)*. Saragossa.
- FONT OBRADOR, B. (1970), "Mallorca protohistórica", en J. MASCARÓ PASARIUS (ed.), *Historia de Mallorca*, I. Palma, pp. 353-416.
- FONT SERRA, A. (1977), *Estudio de los restos humanos procedentes de la necrópolis de Son Real (Alcúdia)*. Mallorca. Barcelona: Universitat-C.S.I.C.
- FRONTAN, F.L. (1991), "Materiales de la cueva de son Bauzá (Mallorca)", *Trabajos de Prehistoria*, 48. Madrid, pp. 103-134.
- GASULL, P.; LULL, V. i SANAHUJA, E. (1984), *Son Fornés: La Fase Talayótica. Ensayo de reconstrucción socio-económica de una comunidad prehistórica de la isla de Mallorca*. Oxford: British Archaeological Reports (International Series, 209).
- GUERRERO, V.M. (1986), "El impacto de la colonización púnica en la cultura talayótica de Mallorca", *Aula Orientalis*, 4.
- GUERRERO, V.M.; MIRÓ, J. i RAMÓN, J. (1991), "El pecio de Binisafüller (Menorca), un mercante púnico del siglo III a. C.", *Meloussau*, 2, pp. 9-30.
- GUERRERO, V.M. (1995), "Son Corró. Restauración (destrucción) del santuario prehistórico mallorquín más emblemático", *Revista de arqueología*, 178. Madrid.
- GUERRERO, V.M. (1995 b), "Una sociedad en estado de jefatura (chiefdoms). La cultura talayótica balear", *Deya Conference of Prehistory. Ritual, Rites and Religion (III: 1993: Deià)*, Oxford: B. A. R. (International Series, 611), vol. I, pp. 295-313.
- GUERRERO, V.M. (en premsa), "Colonos, caciques y mercenarios. Una aproximación al contexto histórico del intercambio desigual en las baleares", *Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (X: Eivissa: 1995)*. Eivissa.
- HERNÁNDEZ GASCH, J. (1995), "Les espirals de ferro de la cultura talaiótica. Els exemplars de Son Real i l'Illa dels Porros (Santa Margalida, Mallorca)", *Fonaments*, 9. Barcelona.
- HERNÁNDEZ, J. (1997), *Son Real. Necrópolis talayótica de la edad del hierro. II: Estudio arqueológico y análisis social*. Barcelona.
- HERNÁNDEZ GASCH, J. (inèdit b), *Informe dels treballs arqueològics realitzats al jaciment de S'Illa*

- des Porros (Santa Margalida, Mallorca). *Campanya de 1995*.
- HERNÁNDEZ GASCH, J. (inèdit a), *Els objectes metàl·lics de la necròpolis de Son Real (Mallorca). Funcionalitat i significació dins la cultura talaiòtica*. Memòria de llicenciatura dirigida pel Dr. Miquel Tarradell. Barcelona: Universitat.
- HERNÁNDEZ, J.; SANMARTÍ, J. i MUNAR, M. (inèdit), *Informe dels treballs d'excavació i restauració realitzats en la campanya de 1996 a la necròpoli de S'Illa des Porros (Santa Margalida, Mallorca)*.
- LLOMPART, G. (1970), "La religión del hombre primitivo en Mallorca", J. MASCARÓ PASARIUS (ed.) *Historia de Mallorca*. Palma, pp. 225-288.
- MALGOSA, A. (1992), *La població talaiòtica de Mallorca. Les restes humanes de l'illot des Porros (s. VI-II a.C.)*. Barcelona: I.E.C.Barcelona.
- MAYA, J.L. (1992), "Aprovechamiento del medio y paleoeconomía durante las etapas metalúrgicas del NE peninsular", A. MOURE (ed.) *Elefantes, ciervos y ovicaprinos. Economía y aprovechamiento del medio de España y Portugal*. Santander: Universidad de Cantabria.
- MAYORAL FRANCO, F. (1984), "La fase posttalaiòtica mallorquina: periodización y dinámica económico-social", WALDREN (ed.), *The Deya Conference of Prehistory*. Oxford: B.A.R.
- MURRAY, M.; GUEST; MITCHELL; AINSWORTH i WARTT (1932), *Cambridge excavations in Minorca. Trapucó. Part I*. Londres.
- NADAL, J. (inèdit), *Informe sobre les restes faunístiques corresponents al jaciment de Son Real*.
- PERICOT, L. (1975), *Las Islas Baleares en los tiempos prehistóricos*. Barcelona.
- PLANTALAMOR, L. (1974), "Avance al estudio de la cueva de 'Son Maiol d'Establiments', Palma de Mallorca", *Prehistoria y arqueología de la islas Baleares. VI Symposium de Prehistoria Peninsular*. Barcelona.
- PRINCIPAL, J. (inèdit), *Les importacions de vaixel·la fina de vernís negre a la Catalunya sud i occidental durant el segle III a. e: comerç i dinàmica d'adquisició en les societats indígenes*. Tesi doctoral dirigida per la Dra. Mercè Roca i el Dr. Enric Sanmartí. Barcelona: Universitat: 1995.
- RICHTER, G. (1968), *The engraved gems of the Greeks, Etruscans and Romans, I. Engraved gems of the Greeks and the Etruscans*. Londres.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. i CAMPS COLL, J. (1972), "Excavaciones en el complejo noreste de 'Es Figueral de Son Real' (Santa Margarita, Mallorca)", *Noticiario Arqueológico Hispánico-Prehistoria*, I. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia.
- SALVÀ (1992), "El patró d'assentament de la prehistòria a la romanització de Felanitx", *La prehistòria de les Illes de la Mediterrània Occidental: Jornades d'estudis històrics locals (10: 1991: Palma)*. Palma: Institut d'estudis Balearics, pp. 407-418.
- SPARKES, B.A.; TALCOTT, L. (1970), *Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C. The Athenian agora*, XII. Princeton.
- TARRADELL, M. (1964), "La necròpolis de 'Son Real' y la 'Illa dels Porros'" Mallorca, *Excavaciones Arqueológicas en España*, 24. Madrid.
- TARRADELL, M. i HERNÁNDEZ, J. (1997), *Son Real. Necròpolis talaiòtica de la edad del hierro. I. Catálogo e inventarios*. Barcelona.
- UERPMMANN, H.P.; (1971), "Tierknochenfunde aus der Talayot-siedlung von S'Illot (San Lorenzo, Mallorca)", *Studien über frühe Tierknochenfunde aus der Iberischen Halbinsel*, 2, pp. 1-110.
- VALLESPÍR, A.; PROHENS, J.M.; ORFILA, M. i MERINO, J. (1987), "Los yacimientos de Santa Ponça (Calvià)", *Mayurqa*, 21. Palma, pp. 1-30.
- VENY, C. (1977), "Apuntes complementarios sobre la cueva de la Edad del Hierro en Son Maimó (Petra, Mallorca)", *Trabajos de Prehistoria*, XXXIV. Madrid, pp. 111-164.
- VENY, C. (1981), "El complejo funerario de una galería subterránea de la Cometa dels Morts. Lluc (Escorca, Mallorca)", *Trabajos de Prehistoria*, XXXVIII, Madrid, pp. 258-276.
- VENY, C. (1982), "La necròpolis protohistòrica de Cales Coves, Menorca", *Biblioteca Prehistòrica Hispana*, XX. Madrid.
- VENY, C. (1983), "Cueva II de la Cometa dels Morts (Escorca, Mallorca)", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 15.
- WALDREN, W.H. (1982), *Balearic Prehistoric ecology and culture: the excavation and study of certyain caves, rock shelters and settlements*. Oxford: B.A.R. International Series I, 49. 3 vol.